

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

NAGY PÁL

CIGÁNYPEREK MAGYARORSZÁGON

Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok

1.

Sorozatszerkesztő: Forray R. Katalin

NAGY PÁL

CIGÁNYPEREK MAGYARORSZÁGON

I. RÉSZ

KORAI PEREK (1506/1534 - 1715)

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Tanszék, Romológia Szeminárium

PÉCS, 2000.

Tartalomjegyzék

KONFLIKTUSFORRÁSOK, KONFLIKTUSHELYZETEK.....	5
AZ ELSŐ ISMERT MAGYARORSZÁGI CIGÁNYPER.....	16
A LEGKORÁBBI, CIGÁNYOK KÖZÖTTI PER.....	20
CIGÁNY JOBBÁGYAIKAT VÉDELMEZŐ FÖLDESURAK.....	26
VAJDÁK, KLÁNOK, VÉRBOSSÚ.....	31
BOSZORKÁNYOK, BŰBÁJOSOK, VARÁZSLÓK.....	52
BIBLIOGRÁFIA.....	67

Konfliktusforrások, konfliktushelyzetek

A források esetlegessége, hiánya, feltáratlansága, részleges fel-dolgozottsága folyton aránytalanságokat okoz a kutatásban, s az adatok értelmezésében. Sokszor csekély horderejű dolgok tág teret kapnak, máskor pedig nagyon fontosokról csak néhány szó eshet. Így áll a helyzet a konfliktusokkal, illetőleg a perekkel is. Forrá-sainkból gyakran csak következtethetünk a lehetséges konfliktus-szituációkra, ám arról nincs tudomásunk, hogy ténylegesen sor került-e összeütközésre.

A vajda személye körüli viták bizonyosan többször is éles ellentéteket váltottak ki, a menlevelek és vajdakinevezések tanú-sága szerint voltak belső viszályok, de konkrét esetekről fenn-maradt pereket nem ismerünk. Úgy tűnik, hogy a földesúri függés elfogadása és a vajdák személye körüli konfliktusok nem peres eljárás során oldódtak meg.

A cigányhóhérok cigányok elleni eljárásai is megoszthatták a cigány közösséget. Ung megyében az 1661. évi vajdakinevezés szerint a kártételek és tolvajlások miatt is sűrűn támadt össze-ütközés, de az itteni törvénykezési iratokból még senki nem tárt fel cigányok elleni pert. Az egyik Esterházy-féle 1719. évi menlevél egyértelműen elárulja, hogy az értékrendi különbségek is okoz-hattak nézeteltéréseket, félreértéseket. A cigányok egészen más-ként értették a csere és a szerzés fogalmát, mint a gázsók.

I. Rákóczi György 1643. évi menlevele utal arra, hogy a cigányokat adóztatásra, ingyen munkára, különféle szolgáltató-sokra akarták kötelezni, de vajon kik és hol, nem ismerünk ezidáig ilyen esetről beszámoló iratot. A Barcaságban és más határ-területeken is sor kerülhetett összetűzésekre, de ez is feltárá-sra vár.

A statutumok egy részéből is nyilvánvalóan arra lehet következtetni, hogy néhány helyen még a vármegyei katonákat is a cigányokra küldhették, de további adataink nincsenek. A források egy másik csoportjából tudomást szerzünk a konfliktusok tényé-ről, de vagy az marad rejtve előlünk, hogy mi történt, vagy az, hogy miért történt. Ilyen szórványadatok állnak rendelkezésünkre a tolnai Gucsorákról, a cigányokat megtámadó végváriakról, a debreceni cigányhóhérről, a halált érdemlő szendrői vajdáról, a lovak körüli tisztázatlan ügyekről, az éjnek idején a másokra törő kolozsvári cigányról.

Sok adatot ismerünk, de teljes, befejezett pert alig, s az adatok mennyiségéhez képest keveset tudunk a cigány közösségek belső életéről. A cigány emberek hétköznapi élethelyzeteinek apró részleteit bemutató, az egyén pszichikus struktúrájág hatoló elem-zést lehetővé tevő forrásbázis a 18. század elejétől áll rendelkezésünkre.

Szamadáskönyvi feljegyzések szerint 1506. április 5-én Nagyszeben városa egy György nevű hivatalnokot Gyula-fehérvárra küldött, hogy átadja a jutalmat azoknak, akik Gyula-fehérváron feltartóztatták azokat a cigányokat (*Egipcios*), akik a Keresztényszigetről lopott lovakkal odáig menekültek. E bejegy-zésnél két összeg van feltüntetve, valószínűleg 12 forint a cigá-nyok elfogóinak járó jutalom, 2 forint 50 dénár pedig a hivatalnok rapidíja.¹ Ez az első

¹ Kereszténysziget Nagyszeben közelében fekvő település a Szeben patakon. A 15. században a

olyan adat a történeti Magyarország terüle-téről, amely cigányok elleni eljárásról szól, ám perről nincs tudomásunk. Ebből az időből már sok adat áll rendelkezésünkre az erdélyi városokból, de ez az egyetlen eset, amikor cigányok bűnel-követőként bukkanak fel.

Az ilyen típusú konfliktusok ekkoriban tehát még nem mondhatók tipikusnak. Sokkal gyakrabban fordulnak elő cigányok a büntetésvégrehajtásban (hóhérok) és bűnözők üldözőiként. A periférikus társadalmi csoportokra jellemző lótolvajlás és egyéb lopások cigányokkal kapcsolatos említése a 16. század végétől válik majd gyakorivá. A tolvajlások miatt cigányokról hozott 17. századi vármegyei szabályrendeletekből ismerünk számos utalást, de per még abból az időből is kevés van. Ez egyrészt a források feltárat-lanságával magyarázható, s talán azzal is, hogy a cigányokat nem tudták elfogni.

Valószínűnek látszik a vajdakinevezésekből, hogy a cigányok által elkövetett lopások többsége elintéződött a vajdák hatásköré-ben. Ez azt is jelenti, hogy általában nem történtek tetemes anyagi kárt okozó cselekedetek a cigányok részéről. A vajdák ugyanis a falusi bírókhoz hasonlóan csak kisebb volumenű ügyekben járhat-tak el. A további kutatások egyik izgalmas feladata annak feltárása, hogy ezek az ügyek, amelyek az igazságszolgáltatás egészének rendszerében jelentéktelenek voltak, a közösség életében viszont nagyon is fontosak, cigány vagy gázso értékrend szerint oldódtak e meg.

Cigányok által véghezvitt – nem lovakkal kapcsolatos – rablásról először 1598-ból értesülünk, de az az eset sem egyér-telmű, s a tényleges bűnelkövetők ismeretlenek (l. alább részle-tesen !)

A Tolna hászvárosban (szultáni város) élő cigányokról az 1550-es évek török számadásaiban maradtak fenn adatok.² Név szerint ismerjük innen a Gucsora família tagjait és három Abdul-lah nevet viselő cigányt: Gucsora cigány, Gucsora Dorka, Gucsora Ilona, Gucsora Margit, Gucsora Ágota, Gucsora Orsolya, Perváne Abdullah, Durák Abdullah, s egy harmadik Abdullah. A Gucsora család nőtagjai gyümölcssel és búzával kereskedtek, s nem csak helyben, hanem távolabbi helységekben is. 1558-ban Gucsora Ilo-na és Katalin Szolnokon gyümölcsöt és búzát szállított át a vá-mon. Valószínűleg az egyik helységben megvásárolt árut egy másik helyen drágábban eladták.

A Gucsorák megélhetésében a nők kereskedése kiegészítő tevékenység lehetett, a férfiak űzték a domináns foglalkozást, de nem tudjuk pontosan, hogy mivel foglalkoztak, talán kovácsolás-sal, de az sem zárható ki, hogy a létfenntartás kevésbé törvényes módjait választották, mert a török hatóságok többször is meg-büntették őket nagyobb összegekre (50-150 akce) *“lopásért”, “tilalom áthágásáért”*. A *“rosszakaratú rágalmazásért”*³ kirott büntetések arra engednek következtetni, hogy a cigányok esetleg egymással is konfliktusokba

templom a patak partján a település közepén volt.

² *Defter II.* 137 - 140., 214 - 215. p.; *Mészáros, 1976.* 484. p.

³ A forrásokból származó kifejezéseket, idézeteket, s a teljes forrásköz-léseket dolt betuvel közlöm szöveg szerinti átírásban. Az ettől elté-ro közlés-módot lábjegyzetben jelzem.

keveredtek.

A tolnai cigányoknak keményen meg kellett küzdeniük családjaik eltartásáért. Nem csak a konfliktusok, hanem a hagyatéki leltárak is erre utalnak. Talán valamilyen járvány vagy vízvályó-dás lehetett az oka, hogy 1553. augusztusában ugyanazon a napon halt meg Gucsora Ágota és Orsolya. Ágota hagyatéka: egy 7 ak-csét érő viseltes ruha és egy 56 akce értékű turkomán szoknya. Orsolya hagyatéka: egy rossz állapotú régi ház 60 akce értékben, egy 14 akcséval egyenértékű használt ruha és egy 4 akcsét érő olló. Ezekből az adatokból szegénységre következtethetünk, de figyelembe kell vennünk, hogy a férfiak vagyonát nem ismerjük.

A városi magisztrátusok és maguk a cigányok is törekedtek arra, hogy saját területükről kizárják az újonnan megjelenő cigányokat. A Kolozsvár alá érkező újabb cigány csoportot 1585-ben pl. a magisztrátus utasítására maguk, a már régebb óta ott élő cigányok zavarták el, hogy ne veszélyeztessék megélhetésüket. A városi tanács a következő rendelkezést hozta ebben az évben:

*“Ertettek eo kmgmek hogj Idegen Cziganok telepettenek volna meg, es Immar egnehanynok gondwiseletlenség miat ha-zok meg Egett volna, Azert vegeztek eo kmgmek hogj az Idegen Cziganoknak kalibayat, hazokat Az Czigan Vaidawall elharit-tassa Biro Vram, es ne engeggien Idegen Cziganok hazat epitteny.”*⁴

Tűzeseteket nem csak a cigányok okoztak, nem sokkal később újabb statutum született Kolozsváron:

*“Lattiak eo kmgmek melj giakorta tamad az Thwz az Va-rosban, es az hyrtetelbenis Minemeo gondwiseletlen az Trom-bitas, kinek miatta veszedelem hogy ne legien, ket leghenynt fo-gaggion Biro Vram, kik zwntelen ot fen vigiazzanak, az hyw vigiazasra megh eskwttessek eoket. Az eorizeo egyik zasz, ma-sik Magyar legien.”*⁵

A cigányok lakhelyének lerombolása nem volt valamiféle speciálisan cigányellenes intézkedés, a kolozsvári magisztrátus a városrészek tizedeseinek is kötelességévé tette, hogy járják be a hozzájuk tartozó területet és válogatás nélkül romboljanak le minden veszélyes tüzelő helyet.⁶

A kolozsvári intézkedésnek tűzvédelmi megfontolás volt a közvetlen indoka, de szándékosan vagy szándékolatlanul a demográfiai egyensúlyt is biztosította. Száz évvel később, 1686-ban a kaszói cigányok vajdái kötelezettséget vállaltak, hogy “*semmiféle más rendbeli cigánt*” maguk közé nem fogadják⁷ (l. alább részletesen!). Kolozsváron már a 16. században, Kassán pedig – a későbbi beköltözésből és az eltérő strukturális feltételekből adódóan – csak a 17. század második felében következett be az a szituáció, amikor a városi

⁴ Corp. Stat. I. 206. p. L. még Kiss, 1990. 890 - 891. p.

⁵ Corp. Stat. I. 206. p.

⁶ Vö. Corp. Stat. 206. p. (5. sz. jegyzet)!

⁷ Kemény, 1892.

munkaszervezet már nem bírt el több cigányt az ott élőknél.

A munkaerő-szabályozás mechanizmusaként értelmezhetjük az egyetlen olyan pert is (Csepreg, 1637), amely azonos megél-hetési módot választó cigányok egymás közötti hatalmaskodása miatt zajlott. A mezővárosi munkaszervezetben olyannyira kor-látozott mértékben kaphattak helyet a cigányok, hogy hajlandók voltak érte erőszakkal is küzdeni (l. alább az egész pert!).

1596-ban Kecskeméten megbírságoltak egy cigányasszonyt rágalmazásért. Azt állította az egyik nőrokonáról, hogy egy Fülöp nevű emberrel bezárkózott a kamrába.⁸ Ez is egy adalék annak bizonyítására, hogy a cigányok egymás közötti ügyekkel is a magisztrátus elé kerülhettek. Fülöpről sajnos nem tudjuk, hogy cigány volt - e? ⁹ Szoros értelemben ez a jelenleg ismert első, cigányok közötti peres ügy, de csak egyszerű jegyzőkönyvi bejegyzés maradt fenn róla, periratok nem.

1599-ben Kecskeméten verekedésért ítétek pénzbüntetésre cigányokat, ám azt sem tudjuk, hogy kivel verekedtek, s azt sem, hogy mi váltotta ki az összetűzést.¹⁰

Az első olyan pert, amelyben lovat cserélő cigány ember ellen felmerül az állat lopott voltának gyanúja, 1599-ből ismerjük Udvarhelyszék jegyzőkönyvében fennmaradt pertoredékből.¹¹ Együttal ez a lócserelés metódusának jelenleg ismert legkorábbi leírása is. Gázsók és cigányok közötti lóeladásról már száz évvel korábbról is van ugyan okleveles adat, de ott nincs elmondva az ügylet létrejöttének folyamata.¹²

1599-ben az említett perben az alábbi tanúvallomásokat tették nem-cigány emberek János cigány ügyében:

Miklossy János jenlaki agilis¹³ vallomása:

“Tudom, hogy az mi papunktól cherelt wolt, az papnak egy nagy kek lowat adot

8 Iványosi - Szabó, 1996. 42. p.

9 Iványosi - Szabó, 1996. 52. p.

10 Iványosi - Szabó, 1996. 52. p.

11 Székely. Okl. III. 143-144. p.

12 1490-ben Hermanfy László nemes végrendeletében többek között meg-hagyta: *“Van ezen kívül négy kisebb hámos lovam, melyekből egyet Borne-misza Andrásnak hagyok, azt tudni illik, amelyet Tekócz Jánostól vettem; a másik lovat, amely a Hrusiné volt, Janchecz szolgámnak hagyom, a harma-dikat pedig, melyet az egyiptomiaktól vagyis cigányoktól vettem, hagyom Istók szolgámnak, ez a ló szürke színű és a rúd mellé szokták fogni.”*

13 Agilis: nonemes, aki noágon szerzett nemességet. Olyan jobbágy, aki ne-mes lányt vett feleségül, vagy paraszt apától és nemes anyától született.

wolt, az pap esmegh egy kisedd porozka zabasu paripat. Egy kewes ideo mulwa ieo wolt egy ember egylowu zanon, zememmel lattam, hogy azt az paptol cherelt paripat az cigany neki ada, eo esmegh az cigannak ezt a pey lowat, wakot. Az wasarhelinek mondotta magat.”

Szász János jenlaki libertinus¹⁴ vallomása:

“Tudom, hogy az Czigan Janos cherelt lowat egy wa-sarheli emberrel, de en azt nem tudom ha ez az a lo, wagy nem.”

A cigányok megbízhatatlanságának, hiteltelenségének képze-te a 17. században a hétköznapi érintkezésben is megjelent. Jó pél-da erre a székelyhídi udvarbíró számadása. Az alkalmi megbízás során végzett munka részletes leírását ismerjük I. Rákóczi György birtokairól.¹⁵ A székelyhídi udvarbíró az 1635-37. évi számadásai-val szemben felmerült kifogásokra írja:

“Az egyik fa cigának [facsiga !] vasztatására erogal-tatott [kiada-tott] ferri librae 195 [195 font vas], hogy az ko-vacz gazdatol valo fide mediante [hiteles] irt testimonialis productiot [elismervényt] kevan, az nem lehet, mert nem kova-czok dolgoztanak az czigan, hanem amaz fejer fogu fekete ciganiok. Mivel azoktul testimonialis nem extraháltam [nem kértem], acceptaltathatik [meltányolható] **mert lehet annyi hi-tele az udvarbironak, mint egy cigannak** [kiemelés: NP] akarmikoris.”

A 17. században még nincs nyoma, a 18. századi források-ból azonban egyértelmű, hogy a cigányok egyenrangúságának (tulajdonképpen rituális tisztaságának) kétségbe vonása gyakran okozott összetűzéseket, némely esetben véres verekedéseket. A gázások nem voltak tisztában azzal, hogy a cigány emberek számára az egyenrangúság megtagadása miért sértő, s nem tudták értelmez-ni az ebből származó konfliktusokat. A 18. századi forrásokban az ilyen esetek úgy jelennek majd meg, mintha a cigányok ok nélkül keresnék a bajt. Az értékrendi másságból származó megnem-értésnek fontos szerepe volt abban, hogy a cigányokról kialakult az “emberi nem söpredéke” sztereotípiája.

Nagykőrösön 1640-ben részletesen leírták, hogy egy cigány felakasztatása milyen költségekkel járt, de a körülményes beszámoló egy szóval sem utal arra, hogy mi történhetett. Ez a fel-jegyzés így hangzik:¹⁶

“Az cigány halála felől Csöker Mátyás uram alkutt meg. Az Vajdának, kadiának, inassinak, czédula váltsággal együtt 23 t(imon) 25 d(énár). Csöker Mátyás uram költsége

14 Libertinus: szabados, olyan személy, aki a földesúrnak tett valamely szolgálat fejében, vagy a vele kötött megállapodásban kikötött pénz-összegért kedvezőbb jogi helyzetet és adózási feltételeket nyert.

15 Makkai, 1954. 546., 549. p.

16 Szilády - Szilágyi, 1863. I. 91. p.

25 d(énár). Katona Benedek uram, hogy Szonakban volt az czi-gány halála felöl akkori költség 20 d(énár). Az ki az cigányt felakasztotta annak az töröknek attunk 11 t(imont). Hogy ki-hozta az cigányt Katona Benedek költsége 50 d(énár). Hogy a pénz felküldöttük az cigány halála felöl Kelemen Balázstúl, akkori költsége 1 f(orin)t. Hogy az cigányt felakasztották, ugyanakkor attunk itt szappant Amhát iszpajának 13 1/2 fontot 1 f(orin)t 21 1/2 d(énár). Hogy kihozta az cigányt Katona Be-nedek, az fogott emböröknek cipot 12 d(énár). Tölt az czi-gany halála fizetéssel 57 f(orint) 68 d(énár).”

Nem csupán a konfliktusok egyik gyakori típusáról, hanem a helyváltoztatás egyik formájáról is beszámol az Abaúj megyében levő Szakmár faluban lakó, Ungvári Eötvös Pál nemesember Aba-új vármegye jegyzőjéhez intézett, keltezetlen panaszlevele, mely-ben az őt megkárosító cigányokról szól. A külzetről megállapít-ható, hogy a levelet 1640-ben írta. Ez is példa arra, hogy mennyire fontos lenne egy-egy eset résztanulmányokban való feldolgozása. E forrás megszólaltatásánál is megválaszolatlanul kell hagynunk kérdéseinket.

A nagyidai cigányok feltehetően azért mentek el lakóhelyük-ről, mert annak térségében nem tudtak megélni. Szerepe lehetett-e a relatív túlnépesedésnek? Vajon milyen körülmények között károsították meg Eötvös Pált? Cigány rablókkal van dolgunk, vagy faluzókkal, akik szolgáltatásaik felkínálásán túl a javak meg-szerzésének gyorsabb módjaival is megpróbálkoztak? S miért nem akarták őket törvény elé állítani?

A forrás szövege:¹⁷

Istentol kívánok nagyságtoknak és kegyelmeteknek minden lelki és testi jókat megadatni.

Nemzetes, nemes, vitézlo vármegye! Nagyságtok és kegyelmetek előtt nyilván vagyoni, minemü nagy kárban ejtettek légyen az nagyidai cigányok. Mely marhámat nálok megtalál-ván pénzemmel egyött, melyet tolem elloptanak, mely marháim-mat árestálván bizonyos ideig, mellyet [---]atol¹⁸ bizonytatnom igaz marháimnak lenni nagyságtok és kegyelmetek előtt, mellyet meg is bizonytattam igaz marháimnak lenni az nagy-ságtok és kegyelmetek deliberatiója [ítélete] szerint. De ezen túl is sok kárommal vagyok, készpénzben és marháim több ötven forintnál, melyet kezemhez nem adtak, és ez mellett való sok fáradságomat, költségemet az Isten az, ki tudja, nem ötven forintot, hanem többet térszen. Szolgabíró uramat esküdtivel együtt ispán uram comissiójával [megbízásával] háromszor is vittem ki Berseny uramhoz, hogy azokat az nyilván való orv [tolvaj] cigányokat adja törvény alá, de nem adta; mely felöl az minapiban is nagyságtok és

17 Statny Oblastny Archiv (Kassa) Salamon Pál gyujteménye. Az iratot Abaúj vármegye közgyűlési iratai közül emelték ki, külzetén: 539 ex 640. Fasc. X No. 106. Az irat első közlése: Nagy, 1998. 222 – 223. P. A levelet említi Tóth, 1994. 54. p.. Ezt a forrást nem szöveg szerint, hanem a Benda Kálmán által kidolgozott átírási szabályzat szerint közlöm, I. Századok, 1974. 436 - 475. p.

18 Foltosodás miatt olvashatatlan szó.

kegyelmek előtt protestáltam és mostan is protestálok [tiltakozom] nagyságtok és kegyelmek előtt. Én oka semminek nem vagyok, ha mi alkalmatos-sággal én az enyémet kereshetem, mivel ez ideig az ország törvénye szerint kívántam az latrokat törvény alá Berseny uram-tul, szolgabíró uram tegyen tanúbizony-ságot nagyságtok és kegyelmek előtt. Másik ez: én Berseny uram salláriumát [fize-tését] is letöttem, az negyven pénzt, hogy az latrokat meg-tartsa és törvény alá adja, de sem egy úton, sem másikon nem cselekedte, melyért én protestáltam és mostan is protestálok nagyságtok és kegyelmek előtt. Tovább én nem költök, mert ez ideig is igen nagy költségemben és fáradtságomban áll, ha-nem kegyelmedtol, nemzetes notarius uram ezen protes-tatiómban part kívánok¹⁹ az nemes Abaúj vármegye pecségi alatt.

*Nagyságtoknak és kegyelmeknek alázatos szolgája
ungvári Eötvös Pál, Szakmárt lakozó.*

1647-ben egy cigányt, aki éjjnek idején egy másik cigány sátrára rontott és megölte őt, a kolozsvári főbíró és a királybíró²⁰ (együtt ítékeztek) halálra ítelt, előbb lófarkon vonszolták, majd karóba húzták. Az ítéletet a kolozsvári cigány hóhérok hajtották végre.

Az eddig feltárt helyhatósági források sorában egyedül-állónak mondható Heves és Külső-Szolnok vármegye 1659. évi statutuma, amely a cigányok történetének kutatásában egy eddig járatlan út követését kínálja.²¹ A cigányoknak a végvári élettel való kapcsolatáról van szó, amelyről még semmit sem tudunk. A 17. században a vármegyék egymás után hozták a szervezetlen katonaelemek, végváriak temérdek kihágását megakadályozni szándékozott rendelkezéseket.²² A hatalmaskodásokban, sarcolásokban, úton-állásokban gyakran felbukkannak különféle kóborlók, hol a bűntett elkövető résztvevőjeként, hol sértettként.

1659. március 12-én Heves vármegye egy cigányokat ért sérelem apropóján hozott szigorító rendelkezéseket a végvári katonák ellen. A statutumban pontosan nem részletezett helyen és időben, nem tisztázható körülmények között cigányoktól katonák elvették a javaikat. A statutum nem nyújtott ugyan különös védelmet a cigányoknak, azaz nem mondta ki, hogy

¹⁹ Par = hiteles másolat, az alperes részére a felperes által benyújtott iratokról adott hivatalos másolat. A joggyakorlatban a *par petitio* (par kérése) az alperesnek az a joga, hogy a védekezése szempontjából fontos periratokról másolatot kérhet. E formában az idohúzás, a perhalasztás elérésének egyik gyakori módja (modo iudiciali). Eötvös Pál a par kérés másik módjával élt, a *modo collateralis* - val, ami azt jelentette, hogy a perbe-fogottnak, illetve a megvádoltnak (ez esetben a cigányoknak) azonnal felelnie kellett a kereset, nem volt mód a halasztásra.

²⁰ Királybíró (judex regius): Az erdélyi székek elöljárói a 14. század óta.

²¹ *Corp. Stat.* 227 - 228. p.

²² Pl. Zemplén megye 1575, Sáros megye 1606, Borsod megye 1613. Vö. *Corp. Stat.* 228. p.

cigányokat tilos megfosztani javaiktól, de általános intézkedéseket hoztak a hasonlószerű erőszakoskodások ellen, s a megvédendők körébe a cigányokat is beleértették.

A cigányokat érintő konkrét rendelkezés: a megyében senki a lovas vagy gyalogos katonák közül az elfogott cigányoktól vagy más gyanús emberektől elvett jószágot, ökröt, lovat, tehenet, bárányt, vagy köpenyt, vagy ezekhez hasonló holmikat semmilyen módon és ürüggyel ne merje megvenni. Csak a szervezett őrség körén belül (intra circulum praesidii) lehetséges ez, s számukra is csak a hivatalos kótyavetyék idején, vagy a kapitányok előzetes engedélyével.

Nem volt tehát garantálva, hogy a cigányokat a jövőben nem érhetik jogtalan vagyonekobzások – az adott társadalmi viszonyok között ez semmilyen társadalmi csoporttal szemben sem lett volna lehetséges –, de megpróbálták legalább azt elérni, hogy a cigányoktól, vagy bárki mástól, csak a megyehatóság által jogszerűen tartott módon vehessék el a javait.

Nagyon keveset tudunk arról, hogy a törvényhatóságok kivetettek-e speciálisan cigányok elleni büntetéseket. Az eddig ismert esetek többségében a cigányokkal szembeni büntetések olyanok, amelyeket nem-cigányoknál is alkalmaztak. Kolozsváron 1661-ben fordul elő olyan szankció, amit speciálisan cigányok ellen foganasítottak a gyümölcsösökben és a kertekben okozott károk miatt. A törvénykezési jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk:²³

“...ha csak egy éretik tetten, hogy kertekben, majorok-ban élo fát vágott ki, félkeze elvágassék.”

Pest vármegye jegyzőkönyvéből egy adóssági ügyet ismerünk.²⁴ 1688 augusztusában Kamarás Ambrus özvegyétől, Szivós Annától egy kecskeméti cigány már kifizetett tartozást követelt. Buda Péter megyei esküdt, valamint Sárközi Pál és Király István kecskeméti lakosok igazolása szerint nem volt jogos, s erről Szivós Annának bizonyáglevelet adott a vármegye. Véleményem szerint ennek az ügynek a szereplői közül csak a tartozást követelő személy volt cigány. A legkorábbi ismert kecskeméti cigányösszeírásban Kamarás, Szivós, Sárközi és Király nevű személyeket nem találunk.²⁵ Vagyis egy nem-cigány és cigány között zajlott valamilyen ügylet, amiből a cigány kétszer akart hasznot húzni.

Az első ismert magyarországi cigányper

Az egyik legfontosabb, a külföldi szakirodalomban gyakran hivatkozott, de a hazai kutatók által alig ismert, vagy egyáltalán nem ismert per 1534-ben Lőcsén zajlott. 1506-ból tudunk cigányok elleni

²³ Közli Kiss, 1990. 893. p.

²⁴ Borosy, 1985. 67. p. 2303. sz. (VI. 103.).

²⁵ Vö. Iványosi - Szabó, 1993. 33. p.

eljárásról, de ott nincs nyoma pernek. Jelenlegi tudásunk szerint a lőcsei a legkorábbi cigányper, amit a történeti Magyarország területéről ismerünk, illetve ismernénk, hogyha az 1550. évi tűz-vészben a források nem pusztultak volna el. A kutatók balszeren-cséjére a törvénykezési iratok 1535-től kezdődnek, a Malefizbuch²⁶ pedig 1550-től.²⁷ Az eredeti iratok nem maradtak ránk, sem perfelvétel, sem kihallgatási jegyzőkönyvek, sem tortúra-jegyzőkönyv, sem deliberatum. Az eseményekről a korabeli naplókából és me-moárokából van tudomásunk, a részletek nem rekonstruálhatók.

Mi történt Lőcsén? Sperfogel Konrád lőcsei bíró diariuma szerint gyűjtogató cigányokat fogadtak fel a város ellen. A magisztrátus az iglói huszárokkal összefogatta a környéken kóborló cigányokat, akik a tortúra (kínvallatás) alatt bevallották, hogy Zapolyai János bízta meg őket Lőcse, Libetbánya, Kassa, Eperjes és Bártfa felgyűjtásával. Később azonban visszavonták a kínvallatás alatt tett vallomásukat.²⁸ A Colocci munkáját bibliaként tisztelő Heiczinger azt is tudni véli, hogy a cigányok Zapolyai menlevelével voltak ellátva, de ez nem bizonyítható.²⁹

A Szepesség történetét jól ismerő történészek elfogadták a gyűjtogatás tényét, de nem foglaltak egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy valóban Zapolyai megbízásából cselekedtek-e a cigányok, csak sejtetni engedték azon véleményüket, hogy a cigányokat inkább valamelyik zsoldosvezér bérelhette fel.³⁰ Különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak az ügynek, egyrészt mert nem maradtak fenn az eredeti iratok, másrészt mert akkoriban mindennaposak voltak a rablások, gyűjtogatások.

Meg kell jegyezni, hogy a per dokumentumainak hiánya ellenére érdemes lenne további kutatásokat végezni, hogy legalább részlegesen pontosítsuk az 1534-ben történeteket. A kiadatlan lőcsei iratokat még senki nem vizsgálta, s nem történt meg a kéziratos naplók és évkönyvek filológiai igényességű összehasonlító elemzése sem.³¹

A korszak viszonyainak megértéséhez tudnunk kell, hogy a Zapolyai család birtokainak központja a Szepességben volt, Hunyadi Mátyás uralkodása óta ők viselték a szepesi grófi rangot, temetkező helyük is a szepeshelyi kápolnában volt. Zapolyai János a szepesi várat speciális lakóhelyének mondja egyik adomány-levelében (*locus domicillii specialis ac haereditarii*). Néhány krónikában, sőt I. Ferdinánd udvarában is egyszerűen Szepesi-nek

²⁶ A gonosztettekrol és gonosztvekokrol, illetve az ellenük folyt eljárásról vezetett városi jegyzőkönyv.

²⁷ A városi levéltárról és a tuzvészrol l. *Demkó, 1880.* 609 - 610. p.; *Demkó, 1884.* passim; *Wéber, 1889.* 627. p.; *Demkó, 1890.* 82. p.; *Kosáry, 1970.* 503 - 504. p.

²⁸ Sperfogel diariuma (1515 - 1537) kivonatossan kiadva *Wagner, Analecta.* II., a vonatkozó hely 174. p. A diarium eredeti német szövegének XVIII. századi másolata OSZKK. Fol. Lat. 3108. XVIII. századi latin nyelvű kő-nata Dobai Székely Sámueltol uo. Fol. Lat. 430.

²⁹ *Colocci, 1889.* 99. p.; *Heiczinger, 1978.* 173. p.

³⁰ *Vö. Bal, 1909.* 61. p.

³¹ Először Moller György lőcsei plébános diariumára (1532 - 1584) gondolok, OSZKK. Fol. Lat. 2331.; továbbá Lányi András szenátor kézirátának másolatára, amely tudomásom szerint ma is a lőcsei evangélikus egyház levéltárában található.

nevezték őt. A királyságért folytatott harcban a Szepesség 1528-ig Zapolyai pártján állt, amikor Katzianer sorra foglalta el a felvidéki várakat, akkor kezdtek Ferdinándhoz pártolni.³²

A következő évek általános visszaesést hoztak Lőcse életében, a kereskedelem megbénulása, az egyház kifosztása, a Kés-márkkal folytatott gazdasági és politikai csatározás mellett a cigányok ügye jelentéktelen volt. A zűrzavaros időkben nem lehetett tudni ki kinek az embere, kinek a megbízásából cselekszik és ki megbízható, ki nem. A lőcseiek elfogultak voltak Zapolyaival szemben és elhitték, amit a cigányok állítottak. Ez az elfogultság az említett elbeszélő forrásokban is visszaköszön.

Ez az elfogultság, valamint a Zapolyaira főként a mohácsi csata miatt ráakódott előítélet indította a szerzőket arra, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítva Zapolyai és a cigányok kapcsolatának, a cigányok 1534. évi elítélését valamiféle "koncepció" pernek minősítsék. Winstedt 1941-es tanulmánya óta a nyugati szakirodalomban toposzá formálódott ez a teória. Fraser is elfogadja és arra következtet, hogy a cigányokat Zapolyai ellenségei mártorták be.³³

A kutatások jelenlegi helyzetében nem bizonyítható, hogy Zapolyai megbízta volna a cigányokat. Nagyon valószínűtlen – bármilyen ellenségesen is viselkedtek vele –, hogy megbízást adjon több város felgyújtására, ráadásul olyan országrészben, ahol (részben elvesztett) birtokai vannak, s amelyhez erős a családi és érzelmi kötődése. Ugyancsak bizonytalan annak megítélése, hogy a cigányok elkövetek-e valamit. Úgy tűnik, hogy csupán a tortúrától való félelem, vagy a ténylegesen elszenvedett kínok készítették őket egy olyan történet kitalálására, ami a lőcseiek számára hihetően hangzott, különösen ha tekintetbe vesszük a Zapolyaival szembeni elfogultságukat is. A per tragikus végkimenetele azonban nem prekoncepciónak, hanem a cigányok tudatlanságának és a szász jog szigorúságának tudható be. A kínvallatás hatására tett vallomás sem értelmezhető faji előítéletként, a kor joggyakorlatának része volt. 1517-ben pl. egy lőcsei asszony a tortúrától való félelmében felakasztotta magát.³⁴

A cigányok végzetes hibát követtek el, amikor előálltak meséjükkel. Hiába nem követték el a gyújtogatás bűnét, a szándék alól nem tudták tisztázni magukat, s ezen már a visszavonás sem segíthetett. A *Zipser Willkür* (szász jog) nem csak a bebizonyosodott gyújtogatást, hanem a gyújtogatás szándékát is halállal büntette.³⁵ Halálos bűnnek számított a gyújtogatás Werbőczinél is (Hármaskönyv Lib. III. tit. 23.). Ha valakit tetten értek, akkor ott helyben a tűzbe dobták, ha a gyújtogatás peres eljárásban beigazolódott, akkor az elkövetőt általában máglyahalálra ítélték, de előfordultak másfajta büntetések is. Lőcse város gazdag történeti irodalmában arra is találunk példát, hogy a gyújtogatással fenyegetőzött száműzik a városból, sőt Selmecbányán még halálra is ítélték.³⁶

A lőcsei per előrevetít egy kardinális módszertani problémát, amellyel minden egyes

32 A Lócseire vonatkozó legfontosabb irodalom Bal, 1909.; *Bruckner, 1913.*; *Demkó, 1914.*

33 *Fraser, 1996.* 110. p.; *Winstedt, 1941.* passim.

34 A Lócsei Krónikából közli *Wéber, 1889.* 627. p.

35 A korabeli joggyakorlatról l. *Hajnóci, 1911.*

36 A büntetések neveiről l. *Demkó, 1890.* 73. p. és *Demkó, 1897.* 428 - 429. p.

pernél szembe találkoznak majd. Nevezetesen: a cigányok azért adnak elő egy történetet, mert való-ban azt gondolják, amit mondanak; vagy azért mondják, amit mondanak, mert azt hiszik, hogy ezt hiszik el nekik? A kérdés elválaszthatatlan a nyelvi különbségektől. A cigány nyelvben a feltételes módot nem lehet olyan határozottan kifejezni, mint más (magyar, német) nyelvekben, azaz a szándék és a tényleges cselekvés nem különül el olyan egyértelműen. Ez a nehézség a cigányok esetleg magyarul előadott vallomásaiban is előbukkanhatott. Lőcsén pedig élet-halál függött a kontextustól.

A legkorábbi, cigányok közötti per

Több olyan konfliktushelyzetről tudunk, amelynek mindkét oldalán cigányok álltak, de teljesnek mondható pert csupán egyet is-mérünk.³⁷ Kecskemétről 1596-ból maradt fenn a legrégebbi olyan eset, amely cigányok egymás közötti konfliktusáról szól, de ott nincsenek peres iratok, csupán egy szűkszavú feljegyzés a város töredékesen ránk maradt jegyzőkönyvében.

1637. augusztus 19-én Csepreg mezővárosi bírósága előtt Tamás cigány a meghalt Horvát Pál feleségét perelte, egy 16 év előtt vagy még régebben kezdődött viszálykodás miatt. Mindkét fél mezővárosi lakosok módjára érvel, mindkét félnek ügyvédje van. Önmagáért beszélő cáfolata ez a per annak a megalapozatlan véleménynek, hogy a cigányoknak nem lett volna érdemes bírósághoz fordulni, úgysem álltak volna szóba velük, mert a bíróságot csak a cigányok és nem-cigányok közötti ügyek érdekelték. Cáfolta-ta ez a per annak a feltevésnek is, hogy a cigányokban olyan erős az összetartozás, hogy nem akarják a másik felelősségrevonását, még akkor sem ha az megkárosította őket.³⁸ A cigányok felesleges mentegetésére alkotott értelmetlen sztereotípiák ugyanúgy elbuk-nak az élet hétköznapi valóságával szembesítve, mint a cigányok negatív tulajdonságait általánosítók. Ugyanígy nem állják meg a helyüket az egy bizonyos cigány csoport körében szerzett tapasztalatok általánosításai és múltba való visszavetítései.

A csepregi polgármester és a tanács, mint mezővárosi bíróság, s lényegében az úriszék alsóbb tagozata, az első lépésben, az ügyvédek bonyolult jogvitája ellenére megítélte Tamás cigány-nak a 40 forintos kártérítést. További jogi okoskodás kezdődött azonban arról, hogy az alperesnek joga van-e fellebbezni az ügy-ben. A felperes ügyvédje azt állította, hogy a fellebbezés törvény-sértő lenne, az alperes ügyvédje pedig azt, hogy a falusi és mező-városi jogszolgáltatásban nem szokás véglegesen kötelező ítéletet hozni, hanem az ügyet az úriszék (földesúri bíróság) elé kell bocsá-tani, további bizonyításra.

A mezővárosi bíróság a Tamás cigány és Katarina közötti vitát a lényegi kérdésben

³⁷ Soproni Levéltár. *Csepreg bírósági jegyzőkönyve I. kötet, 1636 - 1664.* 45 - 50. p. A perindítást, a felek nevét és az ítéletet említi *Farkas, 1887.* 141. p. A per szövegének első közlése *Nagy, 1998.* 226 - 229. p.

³⁸ *Erdos, 1959.* 204. p. Erdos Kamill az általa oláh cigány közösségekben szerzett tapasztalatait visszavetítette a régmúltra is.

lezártnak tekintette a 40 forintos jóvá-tétel megítélésével, de hivatalból átette (transmittitur) az ügyet az úriszékhez, mert az volt hivatott a mezővárosi ítéletet felülbírálni.

A “*Transmittitur*” kifejezéssel kezdődő második delibe-ratum (ítélet) utáni eljárás, amely a “*Causa*” kifejezéssel kezdődik, már nem a szorosán vett (városi előljárókból álló) mezővárosi bíróságon, hanem a bővebb úriszéken zajlott, amelyen a földesúr (Nádasdi Pál özvegye) tisztjei és a vármegye képviselői is részt-vettek. A teljes úriszéken a 40 forintos kártérítés kérdésében nem változtatták meg a mezővárosi ítéletet, de eljárást kezdeményeztek Katarina asszony (Horváth Pál özvegye) és új férje (?) Bereg(k) másképpen Czigány Mihály ellen, amiért Vittnyédi Pál utasításaival ellenkezőleg, a földesúri jogszolgáltatás (beleértve a mezővárosi bírakat, mint alsó szintet) útját kikerülve próbálták meg ügyüket elrendezni vármegyei tisztviselőkön keresztül, elmenve egészen a vármegye első emberéig, Eőri Zsigmond alispánig. Ezzel kapcso-latban tudjuk meg az előzményeket is, hogy Tamás cigány augusz-tus 10. táján eredetileg Vittnyédi Pálhoz fordult a panaszával, aki a mezővárosi bírósághoz utasította.

Nádasdi Pálné, Cseprek mezőváros földesura, gazdatisztjére, nemzetes Végh Istvánra bízta az ügy intézését. Az újabb eljárás-ban tulajdonképpen Végh István volt a felperes a grófnő nevében, Katarina asszony és Bereg Mihály alperesekkel szemben. Az úri-szék előtt azonban nem ő érvelt, hanem az általa megbízott Meszlényi Péter. Az iratban szintén előforduló Kígyósi Ferencről nem tudjuk, hogy ki volt, feltehetően az alispán alatt álló vármegyei tisztviselő, talán szolgabíró.

A végső döntést a földesúrra, Nádasdi Pálnéra hagyták, aki egyszemélyben volt gazdatiszt és ügyvéd által képviselt felperes, valamint az úriszék személyesen jelen nem levő bírója.

A per eredeti szövege:

Anno 1637. 19 die Aug:

Lettenek torveniek it Csepregben, Garas Janos polgar mester-segeben es Radanics Mihalj fo birosagaban jelen leven mind az egesz Tanacs:

Az Tamas Cziganij föl pörös leven, az megh holt Horvat Pal Cziganij felesége Kata Al pörös leven, azon megh nevezet Tamas Cziganij kepeben, Peter deak eszt mongia: Mivel hogi ennek elotte valo üdokban, melinek most tizenhat esztendeje, Kis Aszonij nap taiban, mikoron ez Tamas Cziganij Murai Szombatban vas varmegieben bekesegesen leven, senkinek semmit nem vetven, sot panasz reaia sohonnand nem joven, ez megh nevezet es megh holt Pal nevo Cziganij nem tudatik hon-nand indultatot, magaban el rondult gonosz szanszandekbol, holot ez Anak sem biraia, sem vaidaia nem leven, söt pediglen az ki legh nagioib szegenij niavaljast senki egi penzel sem ado-setvan, az megh irt udoben es ugian azon helben rea rohant ellensegeskeppen es ket lovait melljek megh ertenek volna negiven forentot hatalmasol el vonta es az hova o maga akarta kivansaga szerent oda teretette es maga hasznara fordetotta, ez Anak [A=actor=felperes] sok karaval es megh mondhatat-lan sok fogiatkozasaval, annak okaert, ez I [incattus=alperes] aszontol mint annak özvegiétől a kire az megh nevezet Pal Czigannak az minemo javai voltanak

akar mi nevel nevez-tesenek azok ez I Aszonra mint felesegere szallot-tanak azok, azert kivannja az megh nevezet lonak arat tolo megh iteltetni, az meliröl törvent var.

Pro I scilicet Catharina Cziganij [az alperes, tudniillik Czi-gány Katarina helyett] Joannes Kothai Cum nostris [itt: a mi ügyvédvalló levelünkkel]³⁹ dicit [mondja], hoga ennek ne latta-sek az I engedni az Actionak [vádnek], de inkab orszagunk Decretoma szerent ellene disputalni [vitakozni], mivel hoga azt irja ez A : hoga tizenhat esztendeje volna ennek az factom-nak [esetnek] dato sed non concessio [feltéve, de meg nem en-gedve] vagion husz is, exijs rationibus petit Corruí Caussa [kéri az ügy elejtését].

A protestatur de confessatis ipsius I. [A felperes tiltakozik az alperes vallomása ellen]. Mivel hoga maga vilagosan vallja hoga ez An tet niomorusagh es lovai el voniasa, nem tizenhat esztendovel az elot, hanem huszal az o Uratol eset legien ez meli illjen vallasara az Atol semmi bizonytas nem kivantatik söt a' ki legh nagioz az Anak keresetit illjen nilvan valo vallas teteli-nel le nem szallehattia, mert nem illjen vallas tetellel szoktak az keresetet le szalletani, hanem az Alpörös hivatalja az es tisztí, hoga tagadion, es aszt mikor törtent legien az raita tet kereset hoga ugian azkor törtent legien kivanhattia meg bizo-niettani, de mint hoga ez I eszt nem cselekette hanem vilagosan vallja hoga husz esztendovel törtent kivanom simpliciter [egy-szeruen] keresetemet megh iteltetni az meliröl törvent varok.

I protestatur [az alperes tiltakozik] az előbbi feleletíhez ragazkodik s aszt mongia hoga nem tartozik az I esztendöt sem udot sem hölt specificalni [kimutatni] hanem az Orszagh Decre-toma aszt tartia hoga harom ok kivantatik mivel hoga az eszten-dot az A megh nem talalta vilagosan mondani az okbol kivanta az I le szalletani es nem nyilván valo cselekedetet mondot aszt hozza teven ha ugi volna is, ut supra petit corruí [a fentebbiek szerint kéri az ügy elejtését].

Az A ragazkodik az o előbbi feleletíhez es aszt mongia hoga mind az udo az hel a varmegie es az szemeljek Anak kereseti- ben megh vannak irattatva, es az is hoga az Alpörös nijlvan vallja az Anak keresetit hoga nem tizenhattal hanem husz esztendovel tortent.

I In heret prioribus allegatis petit Judicium. [Az alperes ra-gaszkodik a korábban mondottakhoz és aszerint törvényt vár].

Deliberatum est:

Polgar mester Uram tanacsival eggietemben szorgalmatosan megh visgalvan procurator

³⁹ A perfelvételnél az ügyvédnek megbízólevele bemutatásával kellett igazolnia, hogy joga van eljárni az ügyben. A jegyzokönyvben feltüntették, hogy az ügyvéd kítol kapta a megbízólevelet, korabeli magyar kifejezéssel ügyvédvalló levelet. Ha az ügyvédvalló levelet ugyanaz a bíróság állította ki, ahol bemutatták, a jegyzokönyvben ezt "cum nostris" kifejezéssel jelez-ték, elhagyva a "litteris" szót.

[ügyvéd] *Uraimnak feleletjeket ta-laltunk illjen torvent mivel hogi az I procatora [ügyvédje] nijlvan vallja hogi nem tizenhat esztendeje hanem husz is va-gyon az factomnak [esetnek], ez vilagos vallas szerent az Anak keresetet ugi mint az negiven forentot az mi torveniunk megh itelte, ez az Uraim megh ismert igaz torvenie.*

I Apellat [alperes fellebbez].

A protestatur de postulatione [a felperes tiltakozik a kereset el-len]. Aszt mongia hogi nem apellalhattja [fellebbezheti], mivel hogi a cselekedetet maga szabad akarattja szerent szaiával vallja, senki rea nem keszeretven, azert az orszagh torvenie szerent, volenti non esset iniuria [kívánatos, hogy ne történjen törvénysértés] kivanom hogi az birak apellaltioba [felleb-bezésbe] ne bocsassak, hanem az Anak keresetirel elegseges te-telt tegienek torvenij szerent, ugi mint negiven forentrol ez igij megh elegetven az föl - poröst extra dominium [itt: további pe-reskedés nélkül] el bocsattathatik es nem kulomben a meliröl elegh tetelt var.

I Ultimo dicit [alperes utoljára mondja], mivel hogi minden torvenij akarminemo varasokban avagi falukban szolgaltatnak az orszagunk torvenie es szokas is hogi koteles torvent nem szoktak tennj hanem ez Magistratus szekire [itt: az úriszékre] kivantatik bocsatani, ugi mint probara [bizonyításra].

Deliberatum est

Transmittitur. [Áttétetik, mármint az úriszékre]. Concordarunt partes et est descenses [A felek az érdemi kérdésben meg-egyeztek].

Caussa Egregij Stephanij Vegh officialis oppidi Csepregih tan-quam in persona Illustrissimae Dominae Comitissae Iudit de [---]⁴⁰ Illustrissimi quondam Dominus Domini Comitis Pauli de Nadasd relictiae viduae. Ut Actoris, Contra Michaelem Beregh aliter Cziganij, nec non Mulierem Catharinam relictam Paulis Horvat Cziganij, veluti In caussam attractos⁴¹.

In persona praefati A Petrus Meszlenij proponit [a mondott felperes, azaz Végh István személyében Meszlényi Péter eload-ja]. Mivel hogi az elmúlt szent Lorincz nap taiban, ez ielen va-lo 1637 esztendoben, mikoron egi Tamas nevo Czigannak Vitt-niedi Janos praefectus [jószáigazgató] Uram eleiben panasza-ment volna, egienlo ertelemből es akaratból a folliul meghe nevezet Ik [Katarina asszony és Bereg Mihály] a folliul meghe nevezet praefectus Uramat meghe Uralvan es biralvan, hogi az Czigán Tamas ellen valahol o kegielme parancsolna azon birak eleiben compareálnanak [mejelelnének] es torven szerent ma-gokat igazettanak, ez ilj

40 A név elmosódott.

41 A latin szöveg lényege: Nemzetes Végh István, ? Judit grófnő, Nádasdi Pál özvegye csepregi gazdatisztjének (officiálisának) ügye Beregh másként Czigány Mihály és Horváth Pál özvegye, Katarina asszony, mint alperesek ellen.

kötest az Ik szemek előtt nem viselven hanem magokban föl fuvalkodvan hatra hagivan ez illjen tor-venij szerent valo foljast, holot magokat megh kötöttek arrol megh nem emlekezven, hanem foljamottanak a Nemzetes es Vitezlo Kigiosi Ferencz Uram o kegielme eleiben, azzal sem elegettenek, hanem hasonlokeppen a Nemzetes es vitezlo Eori Sid-mond vice Ispan [alispán] Uram eleibe mentek, mit panaszol-tanak legien magok tudgiak, annak okaert mint hogi ezen ke-gielmes Aszoniomat es Vramat mint kiknek ez dologban Magistratusagat [bíráskodási jogát] es szabadsagat hatra re-kesztettek, mas Urakhoz foljamottanak, oltalmat onnand ker-ven, mint ha it nekik az igasagh nem szolgaltatot volna, azert kivannja hogi ez torvenij effele cselekedetiekert megh buntesse mint ki Urat es Magistratusat hatra hagivan mashoz folja-modik, kiröl torvent var.

Be hivatvan Berek Mihailt es Pal Cziganij feleséget Catha-rinat, az Torvenij szek eleiben, vakmerosegre vetven magokat semmit nem akartanak felelni. Annak okaert az mi torveniunk marasztotta Aszoniunk eo Nagy-saga kegielmen valamint eo Nagysagha akaria buntetni az eo Nagysaga kegielmessége.

Cigány jobbágyaikat védelmezo földesurak

1589. decemberében az udvarhelyszéki törvényszéken kadicsfalvi Benedekfi Péter nemes pert indított a Betlenfalván lakó Osvát Jakab, Péter, Imre, valamint Kónya János és Mihály Ambrus nemesek ellen. Bogartfalvi Mihály ügyvéd a következőket adta elő a nevében: December 9-én Osvát Péter és Imre rátörtek Bene-dekfi Péter házára és meggyilkolták Balint nevű cigány jobbágyát. Már önmagában az is főbenjáró bűn – érvelt az ügyvéd –, hogyha valakinek a jószágára rontanak, gyilkossággal súlyosbítva pedig fő- és jószágvesztés jár érte, ennek kiszabását kéri Osvát Péterre és Imrére, akikről kész bebizonyítani, hogy ők a fő gyilkosok. Osvát Jakab, Kónya János és Mihály Ambrus (az ő nevét utólag kihúzták) felbújtók és tettestársak, az ő bűnösségüket is kész bebizonyítani. Büntetésül mindegyiknek a fél karja és fél lába levágását kéri. A törvényszéken bíráskodó Püspöki János provizor és Fosztó Imre alkirálybíró nem hozták meg a kívánt szigorú ítéleteket, mert az alperesek nem voltak jelen, sem jogi képviselőjük. A per folytatását még nem ismerjük.

A tetemrehívás eredeti szövege:⁴²

Legeleoszeor szollok Osuartt Peterhez es Osuat Imrehez. Azert hiuattam az feliel megh newezet zemelieket az en megh holt cziganiomnak, Balintnak teteme felj, hogi ez elmult na-pokban, vgjmint zent Lucza azonj nap eleot valo kedden 1589. ezteendeoben ez Ousuartt Peter es Imre jeottek az en hazamra az az mo[l]nom [malmom]⁴³ melle, ezt az en megh holt cziga-niomot vertek, vagdostak az en tulajdon jozagomon, kiben megh is holt,

42 Székely. *Okl.* I. 94. p. 41. sz. (195). Részletet közöl a szövegből Albert, 1993. 152. p. A = actor (felperes), I = incattus (alperes).

43 Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IX. k. 341. p. szerint a *molnos* szó jelentései: malmos birtok, malmot birtokló, malmos gazda, malomhoz tar-tozó.

kinek halalaert feiekhez es joszagokhoz zollok ez ket szemeljnek, mertt ez az ött casusnak eggik, ha cziak ha-zamra azaz mo[l]nomra jeottek volna is, azert is feieken, jo-szagokon kellett volna maradniok, de miért hogj vgian megh eoltek, fejeiken, joszagokon vadnak, kibol az kegielmetek teor-wenieteol deliberatiot [ítéletet] varok. Mert ha jelen volnanak, mind bizonsagommal es orzagh teorweniewel is kez volnek reaiok raknj, hogj azok az feo gilkosok. Az Oswatt Jacabot perelem, Konia Janost [és Mihail Ambrust] ezert hiuattam az tetem felj, hogj ezek az en megh holt cziganiomnak, Balintnak, halalaban reszesek es tanacziosok, kiertt mind az harmat gil-kos felnek mondom, es mindeneknek fel kezehez es fel labahoz zollok erette kuleon - kuleon, kireol az kegielmetek szjkiteol deliberatiot varok. Mertt, ha jelen volnanak, ezek ellen is kez volnek bizonitanom es reaiok raknom orszagh teorweniuel is.

Deliberatum. Miertt hogj az ket szemelt Oswatt Petert es Osuatt Imrehet feo gilkosnak monta az A., es sem eo magok, sem procreatorok jelen nem leottek, az teorwenj mind ket sze-meljt kileon - kwleon feieken, jozagokon hatta. Osuath Jaco-bot, Konia Janost kezeken s fel labokon hatta az teorwnj, vgj mint gilkos feleket. Az teorwennek penigh ezek voltanak az harom teorwenj kiuel Bendekfj Peter vram ez eot szemelt az te-tem felj hiuatta tiz orara: Thibold Gergelj, Fabian Benedek, Miklos Leorinczj nemes emberek, kadiczfaliak Vduarheljszek-ben, ezeket penigh hitek zerint megh eskettetwk, hogj ra hittak tiz orara. *Judices in prescripta causa* [bírák az elolírt ügyben] *Pwspeokj Janos provisor arcis Vduarhelj*, [az udvarhelyi vár tisztartója] *Emericus Fozto vicejudez regius* [alkirálybíró] *ceterique juratis assessores etc.* [továbbá az esküdtek és má-sok].

Udvarhelyszék törvényszéke előtt 1598 április 25-én is zaj-lott egy, az 1589. évihez hasonló típusú per.⁴⁴ Betlenfalvai Ghereb Ferenc a szentegyház-as-oláhfalvi Tamás Györgyöt perelte, mert megverte az ő Demeter nevű cigány jobbágját. Ghereb Ferencet Berze Mihály procurator képviselte és jelen volt a bántalmazott cigány is. A felperes 100 forint fájdalomdíjat követelt. Tamás György nevében bikafalvi Gergely Mihály ügyvéd szólalt fel és vé-dekezésül előadta, hogy az események nem pontosan úgy zaj-lottak, ahogy a felperes állítja, Tamás György ugyanis egy kirabolt özvegyasszony és őnmaga védelmében cselekedett. Demeter cigány is a rablók között volt, a rablott javakban is részesült, alperes kész ezt bizonyítani.

“...mikor az a' dologh volth, ugj vagion, hogj eő maga otalmaba chelekedett, az mi eő teölle esett, de nem zinte annjra, mint az A. exponallia [magyarázza], hanem futott volt tolvai kialtasra oda. Egj eőzuegj aszonnak loptak volt nemj marhait el; hogj az zegenj aszonj kialt volt, ugj futott oda, es az chiganoknak utannok menuen, el vehettek volna mind az el loptott marhat, de az A. chigana Demeter elejkebe allott, ho-szok vert, ugj esett, az mj esett, magha otalmaba. Ez lett volna pedigh eggik ugjan, s meg is adatott ez Demeter az teöb chi-ganokkal az el loptott marhaban, kez megh bizonítani.”

⁴⁴ Székely. *Okl.* III. 79 - 82. p. Az eredeti törvénykezési jegyzokönyv a per egyes részleteit nem az események tényleges lefolyása szerinti kronoló-giában tartalmazza !

A felperes ügyvédje erre teátrális jelenettel válaszolt. Letér-deltette a cigányt és azt mondta, hogy kész törvény alá hajtani a fejét, de az alperesnek be kell bizonyítania, hogy a cigány valóban or, azaz tolvaj. Ha nem tud bizonyítékkal szolgálni, akkor jár a fáj-dalomdíj. Az alperes megint visszavág: a felperes idéztette őt tör-vénybe a cigány megverése miatt, amit ő elismert, de kénytelen volt a cigány tolvajságát felhozni, mert így értelmezhető pontosan, hogy mi és miért történt. Berze Mihály szerint a két dolgot akkor is külön kell választani, mert az orzás nincs bizonyítva, a 100 fo-rint pedig jár a fáj-dalomért. Végül is megítélik a 100 forintot, de alperes apellál (fellebbez).

Tamás György május 18-án visszahívta Gergely Mihályt és új védőjének süköi Kovácsi Pétert választotta. Ugyanekkor Tamás György visszavonta azt az állítását, hogy Demeter tolvaj, a kora-beli peres eljárásban ezt nevezték **revocatio**-nak. *“Az teöb actio ellen pedig az I. menti magat, hogj eö az mit chelekedett, magha otalmaba chelekette; az dij feleöll pedigh megh zaba-dult volna.”* A felperes vitatja, hogy ez ténylegesen revocatio len-ne, de a törvényszék elutasítja mondván, hogy a felperes kezdett pert. Az alperest abszolválják (felmentik) a fáj-dalomdíj alól, s mind-két félnek előírják, hogy bizonyítson a **meritum**-ban, az érdemi kérdésben. A felperes bizonyítsa be, hogy az alperes valóban meg-verte a cigányt. Az alperes pedig bizonyítsa be, hogy valóban önvédelemből cselekedett, hogy a cigány tényleg útját állta és *“hozzá vert”*.

1598. június 23-án a per folytatásakor már négy tanút is meghallgattak, a kirabolt Miklós Balázsnet és két rokonát, akik fel-tehetőleg a sógorai, vagy a férje unokaöccsei. A negyedik tanú minden bizonnyal egy szomszéd.

Kápolnás-oláhfalvi Miklós György vallomása:

“Thudom, hogy az ciganok megh loptak volth Miklos Balasnenak hazat, s egjmas marhaját vizik el. Miklos Tamas utanna megien, Demeter cigant eri, s hogj semmi ninch nalla, azt el hadgia, az teöbbsi utan megien, azokot el ere, s megh adgiak nekj az marhanak job reszet. Azonba tahagh [talán] az alperes [Tamás György] is utan futh hogj olljan nagj jaigatas, kialtas volt feleolle, s ugj talallja le ütj az I., Geogj Tamas Demeter cigant menteben.”

Kápolnás-oláhfalvi Miklós Tamás vallomása:

“Mikor megh loptak volth az ciganok az zegenj aszonj hazat es megh mondak, en utanok futek, s mondam az kikkel valank, hogj ha kj[---]⁴⁵ vtannok iotin [jöttén] latna, en el me-nek, el erem Demeter cigant. Mondam nekj, hogj nem kellett volna azt chelekednj, s monda, hogj eö nem chelekedet, merth eö kenjeret keresett az falun. Latam is, hogj semmi ninch nalla, hanem kenjer vala tariznjajaba, en hatra hagiam, az teobbsi utan futek. Azokot is igen feddem, hogj az zegeni aszonnak az marhaját el hoztak, s megh adnak marhajaban. Azon Demeter cigan ele juta, s vert kezde jelentenj. Az keze la-tam, hogj veres. Monda, hogj Geogj Tamas ytte, ha en nem chendesitem volna, tahagh [talán] teöb dolog is esek vala, mjnth annj iffiusagh keozt, merth sokan valank.”

Harmadikként Kápolnás-oláhfalvi Miklós Balázs özvegyét, Erzsébetet hallgatták meg:

45 A szó vége nem olvasható.

“Az en marhamot loptak vala el az ciganok. Miklos Ta-mas hozott vala megh benne, de megh oda is vagion benne, de azt en nem tudom, melj ciganok voltak. Hallam, hogj Demeter volth eggik.”

Kápolnás-oláhfalvi Máté György özvegye, Anna asszony tett utolsóként vallomást:

“Nallunk valanak az legenjek, kik az ciganok utan men-tek vala, de en nem tudom, allotta - e megh vtath Demeter ci-gan az I-nek, auagj nem.”

A kép nagyjából összeállt. Demeter faluzó cigány volt, aki Betlenfalváról Kápolnás-Oláhfalvára jött *“kenyerét keresni”* és véletlenül került a rablás színhelyére, amit ismeretlen cigány rab-lóbanda követett el. A kiáltozásra elősiető Tamás György őt is rablónak vélte és bántalmazta, a kellesténél azonban vehemen-sebben. A 100 forint fájdalomdíj megfizetéséhez nem füllött a foga, ezért ragaszkodott Demeter tolvajságának verziójához, de azt nem tudta bizonyítani és május 18-án vissza is vonta. A tanúvallomások után az sem volt tartható, hogy Demeter útját állta, mégkevésbé, hogy megütötte volna Tamás Györgyöt. A cigány Miklós Tamásnak is az útjába került, de amikor az meg-győződött róla, hogy nincs nála semmi, otthagya. Június 23-án a törvényszék nem hozott új ítéletet, az ügy feltehetően még ekkor sem fejeződött be, de a folytatásról nem tudunk.

Vajdák, klánok, vérbosszú

A 17. század fontos időszaka a magyarországi cigányok történeté-nek. Megnövekedett a cigányok száma, a gázsókkal való érintkezés bizonyos csoportoknál szorosabb lett egyszerű kereskedelmi kapcsoltnál. Az együttélés új modelljei alakultak ki, s ez nem ment összeütközések nélkül. Gázsók és cigányok oldalán egyaránt meg-ozlottak a vélemények az együttélés lehetséges alternatíváiról.

A magyarországi cigányok történetének nem kellően feltárt területei a klánszerű képződmények szerveződésai, a közöttük dú-ló ellenségeskedések és a vérbosszú intézménye. A rituális bosszú-állás kötelezettségéről csupán néhány közvetett adattal rendelkezünk, néhány perirat alapján pusztán jelezni lehet, hogy a cigányok közötti konfliktusok némelyikének, mind az indítékok, mind a konfliktushelyzetek feloldása tekintetében léteztek sajátosan ci-gánynak mondható értelmezései.

A familiáris csatározások háttérben konfliktussorozatok húzódtak, egy-egy vajdakinevezés vagy peres ügyirat csupán az ellenségeskedés áthagyományozódásának egyetlen állomásáról tá-jékoztat. Olyan konfliktushelyzetről, amely egy korábbi ellentét folyamánya, s amely maga is újabb ellentéteket generált.

A 17. században a magyar főurak egyre erőteljesebben be-avatkoztak a földesúri joghatóságuk alá tartozó cigány csoportok életébe, s olyan vajdákat neveztek ki, akik hajlandók voltak közös-ségük szokásjogait a gázsók erkölceihez és törvényeihez igazítani. Az adaptálódás szükségszerű velejárója volt a javak megszerzésé-nek és a konfliktusok megoldásának újfajta értelmezése is. Az értékrend átalakulása azonban lassú volt, s a 18. század elején még felfedezhető az archaikus mentalitás nyomai. A cigány közösségi vezetők

körül familiaritási kapcsolatrendszerbe szerveződő cigány családok nem egyformán gondolkodtak a gázsókkal való kapcsolatokról és a közösségi hagyományok feladásáról. A cigány közösségek belső viszonyait a vagyoni és hatalmi pozíciójában erős vajda és a közel ugyanolyan erős, vele rokon és nem rokon családok közötti rivalizálás határozta meg. A klánok között évtizedekre elhúzódó harcokra kerülhetett sor.

A korabeli gázsó közvéleményben nem talált pozitív visszhangra néhány főúrnak az a törekvése, hogy cigányokat párt-fogásába vegyen és nem szokványos módon, számukra is elfogadhatóan vonja be őket a feudális társadalom függőségi rendszerébe. Arra, hogy a cigányok védelmezését mennyire fontos volt elfogadtatni még a nádornak is, példa Esterházy Miklós 1630. évi oklevelére:⁴⁶

“Hogy noha, az Czigán Nemzettségnek ellene, ennény rendbéli Országunk vezetésnek, az kire nézve, mellyen büntetéssel köllene inkább hozzátok lennünk, mint vallami gondvisléssel és oltalommal. Mindazonáltal, mivel hogy mind eddigh, az Nemes Országban szenvedte hazánkban okót, látván az eo nyomoruságos és falukon 's házakon kivöl valo sa-nyaru es gyalazatos életeket, 's lakásokat; köniörülvén annak-okáért mys raitok, hogy annival mégis iob és bizonyosb rendben lehessenek es ala 's föl iartokban 's buidosásokban, le-gyen kitol függenek.”

Esterházy Miklós nádor Ung, Zemplén, Abaúj, Borsod, Bereg, Szatmár, Szabolcs és Ugocsa vármegye cigányságának fő-vajdájává nevezte ki Gáll Istvánt és Zakadaty Pétert (ők nem cigányok, hanem a térségben élő cigányok fölé rendelt magyar nemzetségek!).⁴⁷ Célja az volt, hogy a térség cigányait bevonja a feudális társadalom függőségi rendszerébe. A kinevezést azzal indokolja, hogy *“bizonyosb rendben lehessenek es ala 's föl iartokban s' buidosásokban, legyen kitol függenek”*. A cigányok ugyanis sáto-rok alatt élve kóborolnak, *“egyeb emberek társaságán kivöl la-koznak”*. Büntetés terhe alatt kötelezi a cigányok vajdát, azaz a cigány származású vajdákat és a hozzájuk tartozó cigányokat, hogy a két fővajdának (akik nem cigányok!) engedelmessé legyenek és fogadják őket gondviselőjüknek.

Az országnak ezen a részén tehát ekkor még csak az első lépést tették meg a cigányok ellenőrzésének megteremtésére. Valószínűleg az Erdély felőli migrációs folyamat tette szükségessé az intézkedést.

A jelenleg ismertek közül az I. Rákóczi György által Stephán vajda cigányainak 1643. augusztus 1-én adott menlevelében írják le, hogy miért volt szükség a cigányok védelmezésére:⁴⁸

Ez levelünk prasesentáló Stephán nevo czigány vajda, vajda-sága alatt lévo czigányokkal együtt

46 A magyar nyelvű iratot közli Hogye, 1984. 40 - 41. Az irat eredeti lelohe-lye: Borsod-Aabaúj-Zemplén Megyei Levéltár (Sátoraljaújhelyi részleg), IV. 1001. b. Fasc. 238. Nro. 40.

47 Hogye, 1984. 40. p.

48 A magyar nyelvű iratot közli Komáromy, 1911. 238 - 239. p.

tanálnának meg minket, alázatosan jelentvén, mivel ok is az szokott és tanult mester-ségek után keresnék naponként életeket és az minékünk tartozó censust [adót] annuatim [évente] ugy kereshetnék 's administ-rálhatnák [kiszolgálhatnák], birodalmunkban való városokon, falukon, sokadalmas és vásáros helyeken kelvén, járván és fo-rogván. De ez eránt való járásokban, kelésekben birodalmunk-ban lévo némely emberek **interturbálnák** [megzavarnák], **há-borgatnák 's bántanák, holmi praetensiót** [követelést] 's **okot keresvén ellenek, oköt summa fizetésre s adózásra kényszerite-nék**, [kiemelés: NP] **eroltetnék** sot még lovaikat is alólók gyak-ran elvonván postálkodásra vinnék, kik miatt szokott és tanult mesterségeknak exerceálásában [gyakorlásában] így meg bán-tódván az minékünk tartozó summa fizetésre sem érkehetnek el. Mely hogy ennek utánna közzülök tolláltassék [eltöröl-tessék] és szokott mesterségeknak exerceálására 's az után való életek keresésére mindenütt szabados járások kelések enged-tessék, senkinek adózással sem egy sem másféle szolgálattal, munkával ingyen ne tartozzanak, lovok is postálkodásra ne adassanak kegyelmesen annueáltunk [jövőhagytuk]. Minden rendeket azért ebbeli kegyelmes annuentiánkhoz [határozásunk-hoz] akarván alkalmaztatni, parancsoljuk serio [világosan], hogy ennek utánna *successivis semper temporibus* [az elkövet-kezendó minden időben] mind városokon, falukon, sokadalmak-ban, harminczadokon, vámokon (ha nem kereskednek és meg-tiltott marhákat ki 's behozni nem tanálatnak) oköt szabadosan és békével bocsátván engedgye, életek táplálására való munká-jokat, mesterségeket exerceálják, adózásra vagy somma fize-tésre, ingyen való munkára oköt kényszeríteni, törvéntelen vala-mi praetensióra nézve háborgatni, megfogatni, detineálni [visszatartani], károsítani, lovokat postálkodásra elvonni aló-lok 's vinni senki sub gravi animadversionis nostrae poena [sú-lyos fenytés és büntetés alatt] ne attentállya [próbálja].

A cigányok “szokott és tanult mesteriségén” – miként arra már Komáromy András is felügyelt – feltehetően a kovács mes-teriséget érthetjük. A fejedelem ugyanis nem sokkal e menlevél ki-bocsátása előtt hagyta jóvá a marosvásárhelyi kovácscéh szabály-zatát, feltehetően ezzel összhangban volt az a törekvése, hogy a cigányok tevékenységét ellenőrzött keretek között tartsa, biztosí-tva természetesen a saját érdekeinek megfelelő munkavégzést.

Egyedülálló forrása a cigányvajdák történetének Dániel szendrői vajda 1659. augusztus 29-én kelt kezeslevele.⁴⁹ Dániel a szendrői sátoros cigány vajdák vajdájának mondja magát. Szendrő-ben tehát valószínűleg éltek olyan cigányok, akik nem sátrakban laktak és szervezettel elkülönültek, egyébként szükségtelen lenne külön hangsúlyozni a sátorosságot. A másik fontos adalék ebben a forrásban, hogy vajdák vajdája, vagyis itt a konkrét példa arra, hogy a vajdák vezette kisebb cigány közösségek felett állt még egy magasabb méltóságban levő cigány vezető is. Azt nem tudjuk, hogy pontosan hány kisebb közösség volt a vajdák vajdájának irá-nyítása alatt, a kezeslevélből arra lehet következtetni, hogy lega-lább kettő.

A vajdának egy olyan funkcióját is megismerjük ebből a for-rásból, amire ezen kívül csak egyetlen helyről van adatunk. A ke-zességvállalás erős pozíciót, a kisebb vajdák és a

49A Magyarországai Cigánykérdés Dokumentumokban (MCD). 96. p.

gázsók általi elis-mertséget és elfogadottságot feltételez, továbbá bizonyos vagyont is, hiszen Dániel 40 forint esetleges kifizetésére kötelezte magát. A kezeslevél képet ad a jobbágyvá válás egyik útjáról is. A Horvát János nevű vajda **“esett volt olyan vétekben, melyért megvallom hogy halált érdemlett volna”** [kiemelés: NP], de Dániel közbenjárására kegyelmet kapott, azzal a feltétellel, hogy meglévő és születendő gyermekeivel Szendrei főkapitány örökös jobbágya lesz. A főkapitány tartott Horvát János szökésétől, ezért Dánieltől kért biztosítékot, aki vállalta, hogy szökés esetén 40 forintot fizet kárpótlásként, amit a szendrőlői vásárbírák hajthatnak be rajta.

A kezeslevél szövege:

Én Dániel Wayda, Szendro várossához tartozandó sátoros czi-gány Waydáknak Vaydája, adom tudtára és értésére mindenek-nek, valakiknek illik ez levelemnek rendiben, hogy az elmúlt esztendőben Horvát János nevu Vaida, esett volt olyan vétek-ben, melyért megvallom hogy halált érdemlett volna, hanem sok kéréssemre, reménkedésemre és esedezésemre, Szendrei feo kapitány nemzetes és vitézlo Hatvany András úr eo kegyelme, életének gratiat adott úgy hogy eo neki maradékinak holtig va-ló Jobbágya és Kovácsa leszen mostani gyermekeivel és ezután születendo gyermekeivel együtt, ha penig valami szin és okok alatt elsőöknék a vagy el idegenednék, az eo kegyelme és mara-dékai kezek alól, magamra negyven forint kezességet vállal-ván, kötöm arra magamat, hogy fölül megemlített kapitány uram és az o maradéki, az negyven forintokat simul et semel [egyszerre egyösszegben] ezen Szendro várossának akkori vésárbírájával, meg vehessék és vetethessék. Ennek bizony-sá-gára adtam ez pecsétés kezem írásával megerosított levelemet, Szendrei hités két vásárbírák vitézlo Iratossi Mihály és Szabó István uramék előtt, és Szendrei Vajdák Lázár György és ifjab-bik Lázár Vajda előtt.

I. Rákóczi Györgyéhez hasonló volt a célja Homonnay Dru-geth György Ung vármegyei főispánnak is, aki 1661. december 7-én Ungváron Márton vajdának adott privilégiumot.⁵⁰ Ungban a cigányok új szervezeti formáinak kiépülése még csak éppen elkezdődött, gyakoriak voltak a szökések, a lopások és az egymás kö-zötti viszálykodások. A cigányokra mégis szükség volt, mert ezen a területen kevés volt a mesterember. Homonnay jó érzékkel nem törekedett a cigányok helyhez-kötésére, hanem engedélyezte szá-mukra a vándoriparosságot. Az oklevél erre vonatkozó része szokványos, de egy dologban alapvetően különbözik más iratok-tól: nagyon körültekintően meghatározza a cigányok által elköve-tendő kártételek rendezésének módját. Számítani kellett tehát arra, hogy az **“életit mestersége által”** fenntartó cigányok nem szakí-tanak megélhetési stratégiájuknak azokkal a módszereivel, amelye-ket a befogadók nem tartottak tolerálhatónak.

Ung vármegye cigányai két egymástól elkülönülő csoportra oszlottak. Az egyikbe azok tartoztak, akiknek Márton cigány volt a vajdája, a másikba azok, akik az ő vajdaságán kívül estek. Utóbbiak irányítására 1661. december 7-én Homonnay Drugeth György fő-ispán egy

⁵⁰ A magyar nyelvű oklevelet közli *Thallóczy, 1878.*

György nevű cigányt nevezett ki, aki ungvári uradalmához tartozott és közelebbről meg nem nevezett szolgálatokat tett Homonnay apjának. Gyanítom, hogy a nevét is tőle kaphatta. Nem tudjuk, hogy a két cigány csoport hogyan viszonyult egymás-hoz. A cigányok egy részét azért kellett külön igazgatás alá helyez-ni, mert Márton csapata nem fogadta be őket, vagy ők nem voltak hajlandók elismerni Mártont? Vagy egyszerűen az igazgatás hatékonyabbá tétele kívánta az elválasztást? György vajda feladata a következő volt:⁵¹

“Elsoben az o vajdasága alatt levo cigányokat törvények-ben és szokásokban megtartsa, ha valakik ez ideig alóla elide-genettek és elmentek, azokat visszahozza. Másodszor. Lopásra és kártételre oket ne bocsássá, semmi mód nélkül való dolgot, boszút, háborúságot és kártételt közöttök ne indítson, hogy ehez képest meg ne kevesedjenek, hanem szaporodjanak és sokasúljanak, az alatta levo cigányok pedig mindenkiben hozzája engedelmesek legyenek s tule fűgjenek, alóla más vajdaság alá ne menjenek.”

Esterházy Miklós rendelkezései óta nem sokat változott a helyzet, feltehetően újabb csoportok is érkeztek időközben. Homonnay intézkedése olyan szituációban született, amikor a cigányok maguk dilemma elé kerültek, s választaniuk kellett, hogy elfogadják-e addigi szokásaik részleges feladását. Ezekre a szokás-okra az oklevélben csak halvány utalás történik. Csak nagyon óva-tosan merem leírni, hogy a vérbosszú és a javak megszerzésének sajátos technikái éltek a cigányok között, ami hozzátartozott a közösség archaikus értékrendjéhez, s azt maguk a korábbi közös-ségi vezetők is igyekeztek fenntartani. A földesurak olyan vezetőket próbáltak kinevezni, akik hajlandók voltak a cigány szokásjog megváltoztatására, legalább annyira, hogy az ne ütközzön a gázsók törvényeivel és szokásaival. A váltás nem lehetett könnyű, s meg-hasonlásokat okozott a cigány közösségekben.

Az együttélés befogadók által kialakított szabályai és intéz-ményei nem működtek fennakadások nélkül, a mentalitás válto-zásának üteme nem követte a szervezeti és gazdasági változások ütemét. Összességében azonban az új formák sikeresek voltak, a vajdai és fővajdai intézmény létrehozásának fontos szerepe volt abban, hogy a történeti Magyarország területén csak kivételesen hoztak cigányok üldözését elrendelő intézkedéseket, azokat is kor-látozott területi érvénnyel.

A földesurak által kinevezett vajdának az is feladata lett, hogy elsimítsák a konfliktusokat, s ha ezt hatalmi erejük vagy jog-körük korlátozottsága már nem engedte meg, akkor még mindig ott volt a fővajda (ő nem cigány, hanem magyar nemes). Homonnay erről is intézkedett:

“Mivel azért ez a nemzetség életit mestersége által keresi és ez végre szillem fáradozniok szüntelen kelleitk, hogy mint elébb mehessenek dolgokban és mesterségeket gyakorolhassák, kérünk ez okáért barátságosan minden rendbeli embereket, hogy mindakkor, midon vajdájokkal együtt, avagy pedig ez kí-vül mikor valahova szakasztón mennek, minden háborgatás, tartóztatás nélkül bocsássák és bocsáttassák oket békével, ha kinek mi kárt tennének [a cigányok], vagy vétenének akármí módon, az káros ember keresse meg az vajdát, elsoben szokás szerint igazságát neki megadván, úgymint egy pint

⁵¹ *Thallóczy*, 1878. és MCD. 96 - 97. p.

bort, o is azontúl tartozzék igazát az káros embernek szolgáltatni, törté-net szerint penig, ha az kár annyira való volna, kirul meg-nevezett György vajda igazat nem tehetne, az káros fél azontúl az magyar fovajdákat találja meg felole, az kik tartozzanak mindenekben törvény szerint igazat az káros félnek szolgál-tatni.”

A 17. század végi debreceni forrásokban megjelenik az er-délyi és magyarországi fővajdákéhoz hasonló török funkció. A nagyváradi pasa a debreceni cigányok fölé egy nem-cigány török előljárót rendelt, akit a magyar forrásokban “*a cigányok urá*”-nak neveznek. Ő ügylt rá, hogy a cigányok teljesítsék a rendkívüli adókat, de nem csak gazdaságilag, hanem személyileg is szinte kor-látlan hatalommal rendelkezett a cigányok felett. A debreceni dia-riumba 1682. április 18-án ezt jegyezték fel:

“Interim [ez ido szerint] az cigányok ura is az Basa em-berével itt benn lévén, Czigány András (uj hóhér) feleségét megkapván, fogságban teszi, kinek is kiszérésében sokat fáradoznak az uraimék; kér az cigányok ura rajta fl. 300 id est háromszáz forintokat; végre sok érette tött fáradozások után ez esztendobeli dolga, adaja eligazéttatván, in fl. 13. el-bocsátják, igérvén, hogy ennek utánna csak az rendes és sze-mély szerént való adót fizesse.”

A cigányok ura egyébként is sok gondot okozott a városnak. A városban való megjelenése nem csekély riadalmat keltett és még nagyobb anyagi károkat okozhatott. 1683. január 20-án Szücs György és Nagyházi János debreceni polgárokat küldte a magiszt-rátus Nagyváradra “*az benn lévo cigányok urának itt való quartélyozását megpanaszolni*”.⁵²

1686. március 23-án a kassai cigányok kötelező levelét aláíró nyolc cigány egyaránt vajdának nevezi magát. Úgy tűnik, hogy a megkülönböztetésnek a cigányok számára is van jelentősége, de figyelembe kell vennünk, hogy a kötelezettségvállalást feltehetően nem ők maguk foglalták írásba, hanem valamelyik városi hivatal-nokkal készíttethették el. Bizonyos, hogy ebben az esetben sem a közösség tényleges vezetőiről van szó, hanem a külvárosban élő családfőkről. A közös aláírás ténye és a vajda titulus megléte nem értelmezhető úgy, mintha itt egy cigány “vének tanácsá”-nak bukkantunk volna a nyomára, miként azt Erdős Kamill gondolta. A kassai cigányok történetének feldolgozása segíthetné a prob-léma árnyaltabb leírását.

Ezt a kiadott, mégis kevésbé ismert forrást is teljes szövegé-ben olvashatjuk:⁵³

Mi cigány vajdák, Mátyás, János, András, Csinas, Hornyak, Csemenda, Rajkó és Örögh Ferencz

⁵² A debreceni adatokat közli Csűrös, 1910. 233., 571., 576-577. p. L. még *Debrecen története I.* k. 242. p.

⁵³ A szöveget közzétette Kemény, 1892. Az irat végén kilenc cigány neve, mellettük X. Ezt elhagytam.

adjuk tudtára mindenek-nek, az kiknek illik s valljuk e levelünk rendi szerint, hogy minekutána bennünket az nemes, szabad és királyi Kassa váro-sa hostátjában [külvárosában] mostani commendant [parancs-nok] úr o nagysága szenvedni nem akarván, innen elüzettetni hagyott volna, a mely miá bujdosóvá kellett volna lennünk, hanem sokszori supplicatiónkra [kérvényezésünkre] és egy-néhány rendbéli emberek által tött oblatiúnkra [adományunk-ra] való nézve mostani nemzeti bíró urunk és a nemes tanács commendant uramnál o nagyságánál interpolálván [közben-járván] magát megmaradásunkat annyiban kinyerték, hogy o nagysága bennünket itten szenvedvén tovább háborgatni nem fogja, sot ezen nemes, szabad és királyi Kassa várossa mostan nemzete fobirája és nemes magistratussa és consequenter [következeten] az egész város jurisdictiója [joghatósága] alá bocsátotta bennünket, és mivel csak megirt nyolcz személyünk-nek való megmaradást kikérhették o kegyelmek commendant uramtul o nagyságátul ezen alább megirt conditiók [feltételek] alatt: legelsoben is, hogy mert azok, az kik alá adtuk volt ez- előtt való esztendok alatt magunkat, ebben mineküink semmit sem segítettek és segíteni megmaradásunkat nem akarták, töb-bé azokat nem uraljuk, se más valaki jurisdictiója alá nem adjuk magunkat, hanem mind az mostani nemes, szabad és királyi Kassa várossa nemzeti bírója és nemes magistratusa, mind penig jövendoben is leendo nemzeti bírái és nemes magistratussi jurisdictiója alatt in perpetuum [folyamatosan] meg-maradjunk. Másodszor, hogy mi nyolczunkon kívül az mi hírünkkel semmiféle más rendbéli cigánt magunk közé se sátrunkban, se azon kívül ne fogadhassunk, sot ha valaha afféle történetképpen hozzánk jönne is, annak mindjárt mindene confiscáltassék [elkoboztassék], ha pedig valamelyikünk-nél vagy sátorunkban avvagy munkánk között afféle találatnék, az olyan avval együtt, a kinél találatott, elüzettessék. Harmad-szor, hogy életünk s fejünk alatt senki közzülünk, se feleségünk, gyermekünk, se successorunk [utódunk] is legkisebb lo-pást ezen nemes, szabad és királyi Kassa várossa határán el ne kövesse, mert valaki affélében comperiáltatik [kiderül], törvé-nyes büntetés szerint felakasztatik. Mi is ennek okáért az felül említett nemzeti bíró urunk és nemes tanács commendant uramnál o nagyságánál éretünk való interpositiója [közben-járása] iránt, valamint ennek elotte, elobbeni urainknak tartoz-tunk ajándékozni dolgozni és kedveskedni, hasonlóképpen most is mind az nemzeti bíró urunk és a nemes tanács, mind pedig successive [idonként] is ez nemes, szabad és királyi Kassa várossa leendo fobirái és magistratussi parancsolatjára dolgoz-ni fogunk és az szokott mód szerint sokadalmaknak alkalmas-ságival ajándékokat is adni tartozunk, melyekre fiúról-fiúra és nemezségrol-nemezségre kötjük és obligáljuk [kötelezzük] magunkat és maradékainkat. Azt hozzá tévén, hogy mivel én, Hornyák vajda mostani fobiró Demeczky Mihály úrnak az török fogságából váltott örökös cigánnya vagyok, ha az o kegyelme mostani bírósága változna is, nem mást, hanem o kegyelméhez tartom huségemet és kötelességemet. Melyre adtuk ezen kereszt-vonásunkkal megerősített reversalis [kötelezo] levelünket. Ac-tum Cassoviae die 23. mensis Martii 1686.

Figyelemre méltó az irat végén a Hornyák vajdára vonatkozó adat. A függőség kialakulásának és a jobbágyvá válásnak olyan útja, amely valószínűleg gyakori lehetett, ennek ellenére a kény-szerpályás integrálódás hasonló módjára máshonnan nincsen adatunk (vö. a szendrői adattal, cigány ember ott is függőségbe adja magát, de más a motiváció).

A Rákóczi - szabadságharc idején a cigányok helyzete – nem egyedülálló módon – továbbra is rendezetlen volt. II. Rákóczi Ferenc 1704. január 1-én Tokajban kibocsátott pátensében a Du-nán inneni (a Dunától keletre) valamennyi cigány fővadjának nemzeti (nem cigány !) Ilosvai Ábrahám palotáskapitányt nevezte ki, fenntartva egyszersmind a földesurak saját cigányaik feletti jogait.⁵⁴

Rákóczi igyekezett tekintettel lenni a cigányok és nem- cigányok érdekeire is, a fővadjának kiegyensúlyozó szerepet szánt, aki csökkentti a cigányok kiszolgáltatottságát, de az általuk elkövetett bűneseteket is. A pátens indoklása szerint a cigányokat több oldalról zaklatják, sérelmeikkel nincs hova fordulniuk. Ugyanakkor a cigányság *“természeti inclinatioja [hajlama] szerint alattom-ban gyakorlani szokott csalárdságaival”* nem hagy fel. Az adóz-tatási funkció helyébe itt a képviselő lép és a fővajda, mint jogi fórum működik, a cigányok és nem-cigányok közötti vitákban és viszályokban bíróként jár el. A pátens végén szigorú büntetést he-lyeznek kilátásba azoknak a cigányoknak, akik *“természeti csa-lárdságok szerint elkövetett szokott rossz cselekedetekért vétke-seknek találhatnák”*. Az ilyen cigányokat a fővajda szabadon elfo-gathatja és érdeme szerint megbüntetheti.

Mielőtt kegyetlenségnek értelmeznénk ezt a kitélt, gondol-junk bele, hogy a 18. századi erkölcsi normák nem voltak azono-sak a maiakkal ! A cigányok szigorú megítélés alá estek, de ezzel törvényes védelmet és jogorvoslati lehetőséget is nyertek.

Rákóczi pátensének szövege:

Midon a Czigány Nemzet, mely eleitül fogva a Nemes Ország-ban Nemzetünk szárnya alatt, természet szerint gyakorlani szo-kott életének modalitását continuálta [módját folytatta], mind a Haza értetlen, törvéntelen lakosítul, mind pedig hadainktul ottan-ottan igazságtalanul s törvénytelenül impetáltatván [zak-latván], nem lévén oly bizonyos tisztí, melyhez való regres-susával [folyamodásával] maga dolgainak orvoslását secun-dálhatná [kieszközölhetné] – szabadosan kiki hurczolná, inju-riálná [sérténé] s károsítaná, mind pedig maga mind egy, mind más helytelen oppressióban manuntentióját consequál-hatná [elnyomásban gyakorlatát folytathatná], sot maga is természeti inclinatioja szerint alattomban gyakorlani szokott csalárdságival mindeneket elkövetne; akartunk azért az eddig a Nemes Országban practicált [gyakorolt] jó rend és szokás szerint minden rendrul irántok kegyelmesen disponálnunk [rendelkezünk]. Mely végre is rendeltük és praeficiáltuk [beiktat-tuk] a Dunán-innen levo egész Czigány Nemzetnek Fo- Vaj-dájának (fennhagyván mindazonáltal akármely földesúrnak is maga cigányi iránt való jussát), Nemzetes Vitézlo Ilosvai Áb-rahám Palotás-Kapitány hívünket; aminthogy parancsoljuk is serio [világosan] minden huségünk alatt lévo vármegye -, város-s falubeli akármely névvel nevezendo híveinknek, úgy hadi-tiszteinknek s hadainknak is: ismervén ez pátens-levelünkben declarált [kinyilvánított] hívünket a Dunán-innen lévo Czigány-ságnak Vajdjának lenni, – senki is kemény animadversiónk [fenyítésünk] alatt, említett hívünk paran-csolatja s akaratja ellen a megnevezett Czigányságot hábor-gatni s annyival is in-kább károsítani

54 Thaly, 1880. 607. p. Másodközlés MCD. 80 - 81. p.

ne merészelje; hanem ha kirul mi panaszsza, kára, vagy egyéb injuriája lehetne: megnevezett Vajdájokhoz recurrálván [folyomdván], kinek - kinek tartozik igaz-ságot szolgáltatni, vélek eleget tétetni. Nemkülömben paran-csoljuk az egész Dunán-innen való Czigányságnak: ha mit Ország szolgálatjára tartozó dolgokban mint Fo-Vajdájok fog parancsolni, – tartozó engedelmisséggel függeni, mindenekben parancsolatihoz magokat alkalmaztatni, a szerint is azt véghez vinni el ne mulassák. Külömben adunk, engedünk említett hi-vünknek oly hatalmat, hogy a kik vagy engedetlenek, vagy en-gedetlenségekért, vagy egyéb természeti csalárdságok szerint elkövetni szokott rossz cselekedetekért találatnak, szabadossan megfogattathassa és érdemes büntetésekkel is megbüntettethes-se. – Költ Tokaj alatt lévo táborunkban, die 1. Januarii Anno 1704.

A függőségi rendszer és ezzel összefüggésben a vajdai szer-vezet kifejlődése, s a vele járó konfliktusok az Esterházy grófok joghatósága alá tartozó cigányoknál az 1670-es évektől 1740-ig nyomon követhetők.

Az 1670-es években az Esterházy grófok cigányai között is stabilizálódott a vajdai intézmény. 1675-ben Esterházy János Vörös Mihályt nevezte ki a birtokain élő valamennyi cigány vajdá-jává, akivel együtt fiai, György, István, és öccse Rigó György is lettete a hűségesküt.⁵⁵ Utóbbi feltehetően az unokaöccse lehetett. A Vörös-klán pozíciója szilárd volt, az 1675-ös menlevél nem tartalmazza a más esetekben gyakori kitétel arról, hogy a cigányok kötelesek elfogadni a vajdát, engedelmeskedni neki, s nem adhat-ják magukat más vajda alá. Vörös Mihály több, mint húsz évig vi-selte a vajdaságot, s mindvégig az Esterházyak összes cigányának volt az első embere, nem csupán egy uradalomhoz tartozóknak. Földesurainak támogatása elengedhetetlen volt számára, de fiai és a rokon, illetve kliens családok támogatása nélkül nem őrizhette volna meg a közösségben elfoglalt helyét.

Esterházy Ferenc 1697. szeptember 9-én Győrben kelt ok-levele is arról szól, hogy a cigányok vajdájává Vörös Mihályt tette, fiai Mihók, Ferenc, s a hűségesküt letevők között volt még Ko-vács Márton, Sipos Ferenc és Hováth Ferenc. Még ekkor sincs utalás ellenségeskedésre. Vörös Mihály továbbra is Esterházy vala-mennyi cigányának vajdája.

1698-ban, amikor az állítólag elveszett előző oklevél pótlá-sára egy másikat kapnak a cigányok, az Esterházyaknak esküttevők között találjuk még a korábban említetteknek kívül Vörös Jánost (Mihály fia), Horváth Ferencet, Sárközi Jánost, Sárközi Mihókot, Horváth Jánost, Váczy Mártont. Az Esterházy grófok cigányainak vajdasága láthatóan egy rokonsági rendszerre épült. Majdani kuta-tások fontos szempontja lesz azt vizsgálni, hogy a rokonsági rend-szer miként működött. Valóban klánszerű képződményről van-e szó, s ez a szervezet mennyire hasonult a magyarországi rendiség különleges formáihoz, a familiaritáshoz ?

Az 1698. évi oklevélből kiderül, hogy ekkor már többen is megkérdőjelezhették a Vörös-klán és "fami-liáris" családjaik (Rigó, Sipos, Kovács, Sárközi, Horváth, Váczy) hatalmát. Esterházy Ferencnek hathatós intézkedést kellett hozni, hogy a cigányok el-fogadják Vörös

⁵⁵ A most közölt adatok az Esterházyak *Thaly*, 1884. által közzétett okleveleiből valók.

Mihályt, korábban nem volt erre szükség. Az ok-levél ide vonatkozó része:

“...ne más vajdát, hanem Vörös Mihált ösmerjék és tart-sák vajdájoknak. Holott pedig valamely cigány nem akarná szavát fogadni és ellene támadna: tehát hagyom és paran-csolom minden rendbeli Tisztviseloimnek, hogy azon szófoga-datlan cigányokat az megnevezett Tisztek fogják és érdeme szerint büntessék...”

Itt már nem csupán régi és új összeütközéséről, még kevés-bé a vajdaság és a romani kris összeütközéséről volt szó, hanem a klánszerűvé vált legtekintélyesebb családok harcáról. Izgalmas, de pontosan nem megválaszolható kérdés, hogy a harc milyen körül-mények között dőlt el.

1711-ben Esterházy Ferenc Pápai Mihályt tette meg a csesz-neki várhoz tartozó cigányok vajdájává, másokról nem tesznek említést az oklevélben. Ettől kezdve a cseszneki és galántai cigá-nyokat mindig külön vajdák alatt említik. Az 1698 és 1711 közötti időből nincsenek adataink, nem tudjuk, hogy a különválás a cigány famíliák harcának következménye e, vagy egyszerűen az Esterházy családon belüli vagyonomegosztás következménye. Pápai Mihály új ember volt, s nem sikerült olyan tartósan pozícióban maradnia, mint Vörös Mihálynak, elfogadtatása is nehéz volt. Ettől kezdve az Esterházyak által kiadott vajdakinevezésekben mindig szigorú kitételekben írják elő, hogy a cigányok kötelesek elfogadni az éppen kinevezett vajdát. 1711 - ben ez így hangzott:

“Az vajdasága alatt való cigányságnak penig keményen parancsoltatik, hogy említett Pápai Mihály vajdájokat illendo-képpen megböcsüljék, mindenkben tule függjenek, oneki enge-delmeskedjenek. Másképpen az ki ez ellen cselekszik, tapasztalhatóképpen való kemény büntetést el nem keruli.”

Az 1711 és 1719 közötti időszakban a vajdák személye körü-li konfliktusok felerősödtek. Az Esterházyak maguk is bizonytala-nok voltak, hogy kit nevezzenek ki. Az 1717. évi oklevélbe először Oláh István nevét írták be a galántai, surányi és beckói cigányok vajdájának, Esterházy Péter sajátkezüleg javította át utólag Barják Ferencre. A 18. század elejének bizonytalan állapotai és a belső viszálykodás instabillá tették a cigány közösséget, sokan megszök-tek, nem tartották be a földesúr és a vajda utasításait, s nem fo-gadták el a másoktól való függést. Esterházy Péter 1717-ben a vaj-da hatalmának növelésével próbálkozott, olyan jogosítványokat is átruházott Barják Ferencre, amelyekkel addig csak az uradalmi tisztek rendelkeztek:

“Engedtem tovább is említett Barják Ferencz vajdának olly erot és hatalmat, hogy ezen levelemnek ereivel akárhol ta-lálja és tapasztalja afféle protectióm alá tartozandó szöke-vény Czigányokat, szabadon megfoghassa és birodalmam alá hajt-hassa.”

Ezúttal is tartani kellett azonban attól, hogy nem mindegyik cigány család fogadja majd el az új vajda egyszemélyi kiterjesztett hatalmát, az engedelmességről szóló megszorítás most sem ma-radt el, bizonyítva, hogy a vajdakinevezés éveken át standard konfliktusforrás volt:

“Parancsolom is kemény büntetés alatt reája bizott Czi-gánságnak, hogy ki-ki mint általam rendeltetett és eleikben állítottott Vajdának és Fobb-Birájoknak mindenkben szavát fo-gadják és obtemperáljanak [engedelmeskedjenek]; másként a kire a szófogatatlanságért helyes panasz tétetik, érdemlett büntetését pálczával, tömlöcczel és

vassal is elvész.”

Az Esterházy János és Ferenc földesurasága alá tartozott cigányokról nem lehet kideríteni, hogy mivel kereskedhettek, s azt sem, hogy uraiknak ebből mekkora haszna származott. Csupán az 1719. évi menlevélben van egy halovány utalás: *“A cserélés állapotját a mi nézi, az o módjok szerint: négy forint bírság alatt visszaadni ne tartozzanak.”*

Eddigi kutatásaim során ez az egyetlen magyarországi példa, amikor cigányoknak megengedik, hogy egy bizonyos határig a be-fogadók által nem törvényesnek tekintett szerzés megélhetésük beépített eleme legyen. Egy állandó konfliktusforrást – a lopást – egy bizonyos értékhatárig toleránsan kezelnek. A Fejér megyei cigányok akkori vajdája, Kováts Gyurka az alája tartozó cigányok nevében a vármegye és Esterházy Ferenc földesúr felé is kötelezettséget vállalt, hogy *“kovácsolásokkal és kézi munkájokkal”* fogják magukat eltartani, nem pedig lopásból. A vajda szemé-lyének elfogadtatására irányuló szankció ezúttal enyhébb: *“A Czigányság is tartozni fog mindenben nekie engedelmeskedni, minden dolgokban megtalálni.”*

1723-ban Esterházy Ferenc két cigánydiplomát is kiadott, az egyiket a cseszneki, másikat a galántai cigányok számára. A csesz-neki cigányokkal kapcsolatban nincsen szó a vajdai hatalom körüli bizonytalanságokról. A galántai cigányok élén viszont újra a Vö-rös-klán és az őket támogató családok bukkannak fel. Részletes adatok hiányában még nem tudjuk, hogy Vörös Mihály feltehető-leg 18. század legelején bekövetkezett halála után milyen körülmények között szorultak háttérbe, s azt sem, hogy két évtized el-múltával hogyan emelkedtek fel ismét. 1723-ban a galántai cigá-nyok vajdai méltóságát Horváth Ferenc viselte (valószínűleg azo-nos azzal, aki 1698-ban Vörös Mihály rokonsági és klientúrális körébe tartozott), a mellette álló családok pedig Vörös Mihály utódai: Vörös Gyurka, Vörös Miklós. A Horváth klánból felso-rolják még Horváth Gyurkát, Horváth Marczint. Rajtuk kívül név szerint meg van még említve Bihari Gyurka. Utóbbi azért fontos, mert feltehetően azonos a későbbi híres zenész, Bihari János (1764-1827) valamelyik ősével. A család felemelkedése ebben az időben kezdődött. (Nem biztos, hogy Bihari Gyurka János egye-nesági felmenője, de feltehetően egyazon rokonsági körről van szó. Bihari János a Galántától néhány kilométerre lévő Nagy-abonyban született).

Esterházy Ferenc 1740-ben a cseszneki cigányok vajdájává Kúti Jánost nevezte ki. A váltás ezúttal sem lehetett sima, megint külön meg kellett parancsolni, hogy a cigányok fogadják el az új vezetőt:

“Az vajdasága alatt lévo czigányságnak pedig keményen parancsoltatik, hogy említett Kúti János Vajdájokat illendo-képpen megböcsuljék, mindenben tole függjenek, onekie enge-delmeskedjenek; másképpen, a ki ez ellen cselekszik: tapasztalhatóképpen való kemény büntetést el nem keruli.”

A 18. század elején a kárpáti cigányok körében együtt éltek a gázsók által elfogadható és nem elfogadható szokások. A cigányok vezetői annak érdekében, hogy valamely törvényhatóság területén megszilárdítsák közösségeik helyzetét, egymással is együttműköd-tek.

Felismerték, hogy a cigány közösségen belül még élő, a ke-resztény erkölccsel és országos törvénnyel ellenkező, esetleg helyi íratlan normákat sértő tradicionális viselkedésüket és jogszoká-saikat saját maguknak kell kordába szorítani, ha nem akarnak folyton-folyvást konfliktusba kerülni a környezetükkel. A cigány vajdák és törvénybírók belátták, hogy a cigányok körében elfo-gadott, a befogadók értékrendjével és törvényeivel azonban ellen-kező magatartásformák már akkor sem követhetők, hogyha követ-kezményeik nem terjednek túl saját csoportjuk határán. A hatalmi vetélkedésben egyre inkább háttérbe szoruló családok viszont a hagyományok megőrzése mellett kardoskodtak és nem voltak haj-landók feladni a közösségeikben élő különös szokásokat. A cigá-nyok egymás közötti kapcsolataiban kevésbé érvényesültek az új elvárások.

Érdekes példája az alkalmazkodási folyamat átmeneti periódusának és a vele járó kettős mentalitásnak Plucz/Pullucz alias Si-pos György vajda pere, aki 1715 - ben bigámia vádjával került So-mogy vármegye törvényszéke elé. (A különleges házassági szoká-sokkal kapcsolatban ez a per a második részben még előkerül).⁵⁶

Sipos György a somogyi cigányok vajdája volt, a bigámián kívül azzal is vádolta a törvényszék, hogy más cigányokat a törvé-nyekkel és a közerkölccsel ellentétes módon összeadott és elvá-lasztott. A kihallgatások során még az is felmerült, hogy egyik fele-ségét meggyilkolta. Sipos vajdát valószínűleg az ellenlábás klán fe-je, a somogyi cigányok korábbi vezetője, Farkas vajda jelentette fel. Farkas vajda és a Farkas-klán hívei a tanúkihallgatások során (több, mint 50 cigány embert hallgattak meg) is Sipos György el-len vallottak. A somogyi cigányok többsége, valamint a Fejér és Veszprém megyei cigányok a Sipos-klán mellé álltak. 1715. októ-berében a legtekintélyesebb Fejér és Veszprém megyei klánok ve-zetői 500 forintért kiváltották Sipos vajdát és saját közösségeik összes cigánya nevében kezességet vállaltak érte.

A kezeslevelet a nagyobb hitelesség végett egy vármegyei hi-vatalnok és a szigetvári katonai parancsnok is ellenjegyezte aláírá-sával és pecsétjével. A kezeslevél szövege:

Mi alább megíratlak, úgy mint nemes Fejér és Veszprím vár-megyékben lévo czigán seregek, adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, hogy mivel a' mi Pullucz névu vajdánk ebben vá-doltatván, mintha két élo felesége lett volna, széntég úgy a' fiát is és más czigánokat is a' feleségeiktül elválasztott, és más fele-ségeket nekik adott volna, a' ki is már sok üdotül fogvást ke-mény rabságot szenvedett, tekintvén azért aztat, vettünk ki te-kintetes nemes, vitézlo Madarász László vice ispány [alispán] uramtul ilyen okkal kezességen, a' mint is kicsintül fogvást nagyig mind közönségesen több czigány társainkkal együtt let-tünk az megemlégett vajdánkért kezesek. Valamikor tekintetes nemes Somogy vármegyének akar mostani, akar jövendobeli magistratusa az megírt Pallucz [!] névu vajdánkat fogja elo-kévvánni, mindenkor tartozzuk nemes vármegye kezéhez adni és statuálni [állítani], melyet ha nem cselekedénénk, vagy nem cselekedhetnénk, vagy cselekedni nem akarnánk, tehát a' ne-mes vármegye mindenkor, valahányszor fog kévvantatni és elo nem állíthatjuk, akkor a' nemes vármegyének mostani és jö-vendobeli magistratusa mi rajtunk

⁵⁶ A per iratai a Somogy Megyei Levéltárban található. IV. 10. Pcessus criminales nro. 2.

öt száz forintot desumálhassa [behajthassa]. Obligályn [kötelez-vén] arra is magunkat, hogy tekintetes, nemes, vitézlo Sankó Miklós elobbyeni vice is-pán uram által tett Farkas vajdán, se valamelyik azon vajda alatt való cigányon, se pedig azokon, kik otet a' föllyebb irt vétkekért vádolták és ez eránt ellene bizonságot tettek, neve-zett Palucz [!] vagyis Sipos vajda se maga semminemu bosszút nem áll, se mások által bosszúállást, nyivival is kárt nem té-tet. Ha pedig valami ollyas történnék, hogy vagy emlétett Far-kas vajdán vagy maga, vagy másik által, akarmellyiken a' föllyebb megnevezettek bosszút vagy kárt tétetne, toties quo-ties [éppen annyiban] rajta, úgymint Palucz vajdán, vagy ha otet nem lehetne kapni, vagyis annyi értéke nem találtatnék, mi rajtunk közönségesen, vagy akarmellyikünken, avagy is akar-mellyiken az emlétett seregünkbelieken száz forintot vehessen vagy vetethessen föllyebb irt vice ispán uram, avagy okegyelme más leendo nemes Somogy vármegyének magistratussa. Melly-rül adtuk ezen kezes levelünket, írást pedig nem tudván, kö-rösztt vonyásunkkal megerosítjuk. Sziget, 21. Octobris, 1715.

Hegedos Márton vajda X
Babai Jancsi bíró X
Mezo Mártony X
Várongi Gyurka X

Coram me Georgio Kovacz incliti comitatus Simegiensis juras-sore m(anu). p(ropria).

Coram me Martino Igmándi suae maiestatis sacratissimae nationalis militiae presidii Szigethiensis pedestris ordinis vexi-lifero m(anu). p(ropria).

A kiváltással és a kezességvállalással a cigányok a korabeli joggyakorlatnak megfelelően jártak el, kifelé betartották a gázsók számára fontos szabályokat. Egymással szemben viszont saját kö-zösségi normáikat követték. Formálisan elejét vették a bosszúnak, egyszersmind azonban a lehetőségét is megteremtették, sőt elfo-gadhatóvá tették. A kezeslevél bizonyíték arra, hogy a 18. század elején és a korábbi évtizedekben a kárpáti cigányok között létez-(het)ett a vérbosszú intézménye (vö. a Homonnay-féle vajdakine-vezés utalásaival!). A Sipos vajda perében meghallgatott tanúk vallomásából kiderül, hogy nem csupán Sipos és Farkas hatalmi vetélkedéséről volt szó, hanem régebbi keletű familiáris ellenséges-kedésről, amibe más családok is bekapcsolódtak, sőt hajlandók voltak átvállalni a bosszúállás kötelezettségét. Erre utal az a kitétel, hogy Sipos vajda másokkal sem tétet majd bosszút. A klánok viszálykodásában Sipos György képviselte a hagyományokhoz va-ló ragaszkodást (végül életével fizetett érte)⁵⁷, Farkas vajda pedig a változások elkerülhetetlenségét.

Az általam tanulmányozott peres iratok alapján úgy vélem, hogy a vendetta típusú vérbosszú intézménye a 18. század folya-mán a kárpáti cigányok között a rokonsági rendszerek megbom-lásával párhuzamosan megszűnt. Továbbra is élt viszont az 1740-es

⁵⁷ Sipos György kiváltása után a per nem fejeződött be. A cigányok arra is kötelezték magukat, hogy a vajda továbbra is a vármegyei hatóságok ren-delkezésére fog állni. Végül bigámia miatt hóhérpallos általi fejesztésre ítélték 1716. március 9-én a kaposvári törvényszéken.

években megjelenő oláh cigányok között, akik nem adaptációs, hanem elzárkózási technikákat alkalmaztak a gázsókkal való kapcsolataikban.

Egy 1750-ben Szabolcs vármegyében folytatott per irataiból ugyanolyan klánszerű familiáris formákat ismerhetünk fel, mint korábban a kárpáti cigányoknál.⁵⁸ Ezek a klánok azonban egyfor-mán gondolkodtak, s azonos szokások szerint éltek. Egy véres ta-vaszi éjszaka eseményeiből nem csak őket érthetjük meg, hanem azt is, hogy milyenek lehettek a 17. században a kárpáti cigányok.

Az orosz húsvét harmadnapjának éjszakáján Nyírkarászon Bogdán Ádám vajda vérszerinti és mostoha fiaival rátámadt a sát-raikban tanyázó Multinovics Vaszil vajdára és családjára. Multino-vics meghalt, a családtagok megsebesültek. A tanúk vallomásaiból az derül ki, hogy nem csak Multinovics vajdát, hanem egész famí-liáját ki akarták irtani Bogdánék, de a kiáltozásra oda rohanó falu-beliek megjelenése megakadályozta őket ebben. Ez a szándék bizonyítja, hogy nem egyszerű elégtételről volt szó. A Bogdán és Multinovics klán között régóta dúlt a viszálykodás, a hozzájuk tar-tozó családok között rokoni kapcsolatok voltak, s pénzhamisítási ügyekben folyamatos gazdasági kapcsolat is létre-jött közöttük. Érdekes adalék az eset történetéhez, hogy Multi-novics felesége rokonságban állt a Bogdán-klánhoz tartozó egyik férfi feleségével, s számon kérte rajta, hogy miért nem értesítette őt Bogdánék gyilkossági tervéről. A kérdőre vont asszony válasza az volt, hogy ak-kor őt is megölték volna.

Boszorkányok, bubájosok, varázslók

Az eddigi kutatási eredmények szerint Magyarországon legelőször 1610-ben említenek cigányokat varázslással, bubájosással össze-függésben Kassa város jegyzőkönyvében. 1610. szeptember 13-án Alvinczy Péter prédikátor a varázslókat és ördöngösöket ostoroz-ta a szószékről, s panaszkodott, hogy őt is meggyanúsították, *“hogy az féle bájosoknak segítségével maga, háznépe élt vol-na”*. Tiltakozott és a kassai tanácstól követelte, győződjenek meg vizsgálat során, hogy nincsen szó ilyesmiről. A városi tanácsnak az ügyben hozott határozatából kiderül, hogy Alvinczy kapcsolatba került egy cigány jósnővel (pitonissa), Baltazár vajda feleségével. A cigányasszonyról ezen kívül megtudjuk, hogy értett bizonyos fogamzástátlási praktikákhoz⁵⁹, s ártalmas betegségek gyógyításá-hoz⁶⁰. Sem a metódusok, sem a betegségek nincsenek részletezve. A kassai tanács nem marasztalta el a prédikátort, de szigorúan meghagyták, hogy a jövőben őrizkedjen a hasonló ügyektől.

A **pitonissa** szó a klasszikus latinban jósnőt jelent, a 16-18. századi magyar értelmezése: ördöngös asszony, olyan személy, aki az ördög által jövendöl, vagy akiből az

⁵⁸ A per iratai a Szabolcs - Szatmár - Bereg Megyei Levéltárban találhatóak. IV. 9. cc. fasc. 5. nro. 332.

⁵⁹ Az eredeti latin szöveg szóhasználata szerint: meg tudta akadályozni, hogy az asszonyok évről évre teherbe essenek.

⁶⁰ A forrás szóhasználata szerint: az övéi és gyermekei között meggyógyít bizonyos ártalmas betegségeket.

ördög szól.

Csepreg mezőváros (Sopron m.) bírósága előtt, hat évvel az első cigányok közötti per után, Német Jánosné, Dorottya asszony csepregi lakos, 1643. augusztus 26-án a szintén csepregi Csitke Györgyöt és Margit nevű feleségét boszorkánysággal vádolta. Sem az alperes, sem a felperes nem volt cigány.⁶¹

Az ügy érdemi kérdése: Német Jánosné *“bizonios üdotel fogua az giomratol meghdagadozuan, nagi fuladozasban lett uolna”*; Margit asszony többször járt nála és adott neki valamilyen, pontosan meg nem határozható, a perszövegben *“szer”*, *“csinalman”* névvel illetett gyógyszerfeleséget, illetve egy erszényt (ebben is volt valami, a tanúk *“partéka”*-nak és *“szerszam”*-nak mondják), amelyről azt állította, hogyha Németné magával hordja, elmúlik a betegsége. Németné esete a városi eljárásához is eljutott, mert elhagyta az erszényt, s amikor kiderült, hogy az övé, felmerült, hogy esetleg ő maga művel valami ördöngösséget az er-szénnyel és a rejtelmes szerekkel. Megvédendő magát a nagyobb bajtól, beperelte Csitke Györgyöt és feleségét, azt állítva, hogy a szerek és az erszény tőlük származnak. Ennek igazsága felől kellett döntenie a bíróságnak.

A Német Jánosné által állított tanúk közül Barbély Mihály-né, Borbála nem-cigány asszony így vallott:

“hüij utan uallia, hagi mikor aszt az partekat el uezsz-tette Nemet Janosne, eöt küldöttö Csitke Geörgijnehez, hagi meghtudakozza tölö mire ualo uolt az az szerszam, meljet nekij küldöt, mert el uezsz-tette, es Simon Peter Leanij talaltak megh, azert immar mint leszen az dologh, arra sokkeppen felelt, mert nemelj szauaiual tagatta, hagi eö nem atta az loncsos k...k hol aszt mondotta, hagi ha szüintö en attam volna is, nem köl-lött uolna kj mondani, nem tutta-e az az reszezes k... az Cziganiokra fognj [kiemelés: NP]; en arra aszt mondom, hagi szegenij aszoniom mast itt nincsenek az Cziganiok, ha azokra fogta uolna, elő köllene hiuatni eöket, es mikent lenne az do-logh; azt is mondotta, hagi ha uasba uolna es az Csigara uon-tak uolna is, nem köllött uolna kj mondani az a reszezes k...”

Ez a szöveg egyrészt megvillantja az előítéletes beidegző-dések egyik dimenzióját, másrészt arra enged következtetni, hogy Csepregen időnként megfordultak “varázsló”, talizmánokat, gyógykeverékeket áruló cigányok.

1650. február 17-én Sopron vármegyében a lózsi úriszéken a földesúr azzal vádolta a konyháján dolgozó öt asszonyt (négy jobbágy, egy nemes), köztük Czigány Balázs feleségét, Ágotát, hogy meg akarták őt mérgezni. Ágota és egy másik jobbágy-asszony ellene mondott a vádaknak, az úriszék határozata: ha igazát bizonyítani tudja, akkor felmentik, ha nem, akkor

⁶¹ A per szövegét a csepregi törvénykezési jegyzokönyvből közli Farkas, 1887. 177-184. p. Farkas közlésének reprintje: Klaniczay-Kristóf-Pócs, 1989. 647-654. p.

egy esz-tendei rabságot kell szenvednie.⁶² Ha Ágota asszony cigány volt, akkor ez a jelenleg ismert legkorábbi cigány boszorkányper. A vezetéknév önmagában még nem jelent feltétlenül cigány származást, ebben az esetben az asszony cigány volta mellett szól az a tény, hogy Szalai Ilona a per során tett vallomásában említette Czigány Jancsit, azt állítva, hogy tőle kapta a port, amit a földesúr étkébe kellett kevernie.

Vas vármegye törvényszéke 1676. január 27-én Sárváron Czigó Bálint felesége, Dorottya és Tóth Péterné Barbalicz Orsolya perében hozott ítéletet. Dorottyát a forrás – a férje nevén kívül – nem mondja cigánynak, egyéb támpontunk sincs azonosításához. Lokális kutatások során talán előbb-utóbb fény derül etnikai hova-tartozására. Az ő ügyében 10 tanút hallgatott meg a sedria, sajnos a vallomások nem maradtak meg, csak a deliberatum. A tanúvallomások alapján bizonyítottnak látták a *“bu bajos ördögi Mes-tersegi”*-t, sőt *“egi Giermeknek hasonlo ördögi Mestersigel va-lo megh ölise”*-t is *“maga nielve vallasa utan”*.⁶³

Más perek alapján feltételezhető, hogy itt sikertelenül vég-ződött – valamilyen hiedelemmel összefüggő – gyógyítási kísér-lettel próbálkoztak a vádlottak, akiket mint ördöggel cimboráló-kat megégettetésre ítélték.

Kecskeméten 1686-ban Czigány János néniének, a boszor-kányos varázslással vádolt János Vajdánének az ügyében végzett vizsgálatot a városi bíróság. A tanúkhöz intézett kérdések: tudja-e valamely boszorkányos varázslását János Vajdánének; miképpen látta vagy hallotta.

Az egyik tanú, Balog János vallomását a kihallgatási jegyző-könyv töredékéből ismerjük: *“Hallotta Mezei Petitol, hogy eleitol fogva varáslásával élt oda fel is, hallotta Mezei Miklóstól, hogy a békát elevenen megtöltötte kölessel az fazékban meg-fozte.”*

János Vajdáné egy károsult asszonynak is javasolta ezt az el-járást, azzal biztatva, hogy megtérül a kára.⁶⁴

Schram Ferenc az 1686-ból ismert cigányasszonyról egy tel-jes, keltezetlen deutrumot is közöl Kecskemét város levéltárából a *“Régi oklevelek 1691-1696”* című különálló

⁶² A per eredeti irata az Országos Levéltárban található a Khuen Héderváry család levéltárában a lócsi és hédervái uradalom úriszéki jegyzőkönyvének 262-263. lapjain. Ennek alapján közli a szöveget *Úriszék*, 450-452. p. In-nen veszi át másodközlésre *Klaniczay-Kristóf-Pócs, 1989. 2. k. 657-659. p. Úriszék*, 450-452. p. alapján *Schram II. 9. p.* rövid összefoglalást közöl a perrol.

⁶³ *Schram III. 284. p.*

⁶⁴ *Iványosi - Szabó, 1996. 129. p.*

irategyüttesből.⁶⁵ A korábbi töredékről bizonyos, hogy 1686-ból származik. A Schram által közölt szöveg datálása vagy téves, s a két szöveg össze-tartozik, vagy – erre is van példa máshonnan – a magisztrátus két-szer indított eljárást János Vajdáné ellen.

A második szövegben 9 tanú vallomása olvasható, mindegyik más-más esetet mesél el. Az első tanú Hegyes Györgyné, 30 éves.⁶⁶

“Az Ura Török Országra levén hivatta Czigány János Nennyét és Varásoltatta az Férje felöl ha nem öltik e meg esz-köze az Volt: egyszer Csiga volt másszor az Tyukmonyat [tojás] a tenyerére tötte karját egyenesen ki nyujtotta, addig sugott bugott egyszer az tenyerétöl az ujjai között meg indult az tyuk-mony és az karja hajlására ment fel ebböl aszt hozta ki hogy az Ura fatensnek [tanúnak] egeességben vagyok.”

A második tanú Vida Mihályné, Erzsébet, 40 éves.

Többször felkereste Czigány János nényét, mert nem lehetett gyermeke, adományt is adott neki eleget. A “varázslási” eljárást nem mondja el.

Harmadik tanú Tot [?], 56 éves.

“Hallotta a feleségétöl hogy hallotta Kecskésnéül hogy a tehene kezdván száradni, ment a Czigány János Nényéhez valami keno orvosságért adott is nekie a Czigány Aszszony meg parancsolván nekie hogy majd oda Valami megyen, eö meg ne ijedgyen tole, Kecskésné az kenést vighez vitte repül erőssen hozzájuk egy Lud mondgya a Fia imhol a jo már az ördög és ütközött ezen fatensnek a házában, megyen oda Kecskésné lehet e valamit kérni ? Gyollyai János mondgya hogy Eo látta hogy meg ütközött s az után csak el vezetett de nem tudgya micsoda.”

Negyedik tanú Szappanos Mihályné, 35 éves.

“Hogy a pinzek el vezetett tudakozásnak okáért megh az Ura eleteben hivatták Czigány Janos Nennyet, hogy ha valamit ollyat cselekedhetnek ezen Károk felöl. Mellyben Czigány Ja-nos Nennye eszt cselekedte, hogy Tálban vizet töltvén 4 öreg garast fellyül tevén a tál szélire keresztül, addigh varásolt az eo modgya szerint, hogy a kettei garas a talbul ki ugrott, a kettei a vízbe esett, mellybüil jövendölte aszt hogy meg talal-kozik ismét azon penz. Ismet szemivel látta ezen fatens, hogy az viaszbul poh[ar] formatt csinált es aszt egy Csuporban vízbe tevén fell Keszkenovel burította s addig varáslotta, s sugott bu[gott] egyszer a Keszkenott rola el vette ki vevén ezen viasz-bul csinált pohárt, az ollyanná vált mint a ki nyílt gyönyörü-séges viragos fa.

Ezt is latta ezen fa[stens] magátul Czigány Jánostul, hogy egy öreg Varsa tünni onnat [a kezi]ben vett es azt a kik ott voltanak mind megh mutogatta, aszt mondotta hogy egyik szemin be tolyta aszt az onnat es ha a másikon ki jön bizo-nyossan megh találkozik a Pinz, a mellyet meghis cselekedött mert az egyik szemin be toltta az onnat a masokon húztá ki.”

Ötödik tanú Szél Márton, 45 éves.

“Vallya, hogy látta mikor egy legény Pénzt nézetett véle s azon legény meg is

65 Schram I. 458.

66 Az életkorok általában hozzávetőlegesek.

fizetett néki érette, a babot látta hogy a kezében hánta vetette s az által varásolt.”

A hatodikként meghallgatott 25 éves Bodor Mihály, majd az utána következő 40 éves Kovács Pálné Somodi Panna a harmadik tanúval egyezően a Kecskésnéől hallottakról tudott.

Nyolcadik tanú Gyollyai János, 57 éves.

“Vallya hogy az udvaron lévén látott csak hirtelen le esni mellette egy Ludat, eo nem tudta mire való legyen egy szerint el vészett, hova lött nem tudgya.”

Kilencedik tanú Domonkos Gergyely, 35 éves.

“Vallya hogy meg házasottam mondotta nekem Czigany János Nennye te ha azt akarod hogy fiu magzatod lenne most tehetnék én róla de ezel én nem gondolván el mentem elole.”

1699-ben a derecskei (Bihar m.) magisztrátus elfogattott, majd bebörtönöztetett három “*suspecta persona*”-t (gyanús sze-mélyt). Közöttük Czigány Miklós Vajdánét is. Meg akarván bizo-nyosodni arról, hogy máshol is követtek-e el a gyanúsítottak va-rázslást, levélben kérték más helységek előjáróságait vizsgálat le-folytatására. Azt a deutrumot ismerjük, amit Balmazújvárosban vettek fel helyi tanúk kihallgatása során.⁶⁷ A tanúknak ugyanazt a kérdést tették fel, mint Derecskén (onnan nincs meg a jegyző-könyv):

“Tanu Tudod Lattad Hallottad-e Virágos Márthonne-nak, Czigány Miklos Vajdánének es Nag' Takácsnenak nyil-ván valo Boszorkánságátt, hog' odott, kötött vesztet, varáslott volna ezekben ha mitt tud a fatens tartozik meg mondani, es ha valamely tanutt tudna ezek ellen valott is valaholott tartozik hittel meg mondani.”

Ez az eset jellemző példa arra, hogy mennyire fontos lenne a perek háttérének más forrásokból való megismerése. Tudnunk kellene, hogy az asszonyok hogyan kerültek Derecskére, együtt mentek-e oda, ugyanott laktak-e korábban, s még sorolhatnánk. A balmazújvárosi tanúvallomásokból úgy tűnik, hogy a három asszony között nem volt kapcsolat, mert csak Virágos Márton-néről beszélnek, a másik kettőről nem tudunk meg semmit.

Az utolsó hét tanú semmit nem válaszolt a deutrális kérdés-re. Nevük alapján úgy tűnik, hogy cigányok voltak⁶⁸: Sánta Tamás (kb. 45 éves), György Vajda (50), Márton Vajda (45), Jonás Vajda (46), György Vajdáné (40), Joni Vajda (35), István Vajda (57). Hallgatásuk azt a fetételezést látszik megerősíteni, hogy valóban működött az elzárkózási mechanizmus.

A balmazújvárosi jegyzőkönyvvel együtt maradt fenn egy másik, Tavasz Máté felesége boszorkányságáról folytatott vizsgálat jegyzőkönyve is.⁶⁹ Ebből az iratból azonban nem állapítható meg sem a tanúk kihallgatásának dátuma, sem helye. A tanúk egyike, a 36 év körüli Nyizi Kis Anna, Tali János felesége emleget egy cigányasszonyt, de nem lehet tudni, hogy Czigány Miklós Vajdá-néről van-e szó, vagy másvalakiről? Valószínűnek tűnik az azo-nosság,

67 Schram I. 45 - 46. p.

68 A nevek az eredeti iratnak megfelelő formában.

69 Schram I. 47. p.

mert ebben a deutruban Virágos Mártonnét és Takács-nét együtt is említik, s a “*Varas szajabul*” utalás szintén arra enged következtetni, hogy Balmazújvárosban készült ez a jegyző-könyv is. Arra azonban nem kaptunk választ, hogy miért és hogyan kerültek mindhárman Derecskére.

Nyizi Kis Anna az alábbi vallomást tette:

“Hallottam Tavasz Máthenetul sok izben hog' küldötte a viragosne fiátt hog' mennyen el Szabo Andrásnetul s kérjen sirt ha meg kenekedem velle meg g'og'ulok s hincsenek be porral, aszt is hallottam Tavasz Máthenetul es Szilag'i Gáspánetul, hog' mondották szabad nyelvekkel szájokkal senki kinszerítésé-bül nem volt, ládde ug' mond a szeginyt meg fogják, hiszem Szabó Andrásne szintin ördög mint szintin mi s otet meg nem fogják, hiszen mikor a menyecsket kinzottuk hajigáltuk eo is ott volt meg lova is vag'on neki de senki nem tud'g'a aszt eg' hasi-tott fülü fekete macskán jár. Aszt is hallottam Szilag'i Gás-párnetul, hog' meg fogták Czigány Aszszonyt, mondotta Czi-gány Aszszony Szilag'inenak mért vallottál reám, amaz mon-dotta azért hiszem a Csanak g'ermekit is te etted meg, engemet is el hitál te be mentel, en kin a pitvarban maradtam, s ug' etted meg, viragosnerul is aszt vallotta hog' ördög a Biro g'ermekit is eo ette meg, virágosné maga beszéllette neki a Varga István kemenczébenél, hog' haragudtam a Biroekra de nem jartak ug' a mint járnak.”

1699-ben Zágráiban Kata Tinodi Zvana Vajdovka ellen le-folyt boszorkányper⁷⁰ szövege a segédanyag összeállításakor nem állt rendelkezésemre.

Nem peres iratban maradt ránk, de mégis fontos egy 18. század eleji Erdélyből származó, a varázslás férfiak közötti előfordulását bizonyító adat. Meglepő, a kutatások mostani állása mellett nehezen megmagyarázható információkat közöl Bánffy György erdélyi kormányzó 1701. július 27-én Radnóton Refully cigány vajda számára adott menlevele. Egyrészt nem tudjuk, hogy milyen szolgálatokért kaphatott “*speciális protekciót*” ez a különös nevű személy, másrészt nem értjük, hogy miért engedi meg számára a gubernátor a varázslást és a szerencsemondást, ami a legtöbb alkalmat kínálta a cigányoknak a lopásokra, s a gázsók is ellenszenvvel viseltek iránta, mert egy-egy jövendőmondást követően gyakran hiába kerestek néhány tárgyat és a pénzüket. Az oklevél szövegének egy része így hangzik:⁷¹

“Levelünk exhibeáló Refully Vajda cigányunkat, mint-hogy specialis protectionk alá vettük, megengedtük egyszers-mind neki, hogy szerencsemondással és varázslással mindenütt ez hazában, a mint eddig is azt szabadosan praktikálta [gyako-rolta], így ennek utána is mindennapi kenyerét azzal keresvén, magát napról napra táplálhassa. Parancsoljuk azért praespeci-fikált [elozsámlált] erdélyi Birodalomban levo minden

⁷⁰ A zágrábi pert l. Bayer, 1982. 572 - 575. p.

⁷¹ Az irat Kolozsvár város levéltárában maradt fenn, szövegét közli Jakob, 1888. 448. p.

emberek-nek, ismervén tolünk protegáltatott cigánynak lenni, mindenütt bocsássák s bocsáttassák szabadosan és békével, és sehol senki is ezen keresetiben impediálni [akadályozni] ne attentálja [pró-bálja].”

1701-ben Heves és Külső-Szolnok egyesített megyék tör-vényszékén Czigány alias Balog Borbála ellen emeltek vádat, akit paráznasággal, főképpen pedig boszorkánysággal vádoltak. Csak a levata (perfelvétel) ismert, a kihallgatási jegyzőkönyvek, a tortúra-jegyzőkönyv (a kínvallatásról felvett jegyzőkönyv) és a deliberatum (ítélet) nem.⁷² Az ügyész által előadott vád.⁷³

“Mely szerint mind az isteni, mind az emberi törvénye-ket megsértve törvényes férjét elhagyni, a hitvesi ágyat meg-sérteni és több alkalommal különböző személyekkel paráznál-kodni, valamint gonosz bubájossgot elkövetni és általa több személyt testében megrontani és javaiban megkárosítani nem riadt vissza. Ezért kéri a Hármaskönyv I. része 15. cikkelyének ereje és az ország törvényei szerint a boszorkányság és az ördögösség ellen a peres eljárásokban megtartani szokott és használt törvény és ítélettétel használatát.”

A személyesen előállított vádlott tagadta a paráznaság és az ördögösség vádját, s azt állította, hogy nem ő hagyta el a férjét, hanem az hagyta el őt.

A törvényszék határozata:

“Mivel a tanúk vallomásaiból kiderül, hogy beteg és megrontott személyeket meggyógyított, ha csak a nagyobb bo-szorkányok azt nem akadályozták meg, a maga szájából volt hallható; úgy ezért, mint más körülmények vizsgálata és hihetősége miatt a vádlott mérsékelt kínvallatás alá veendő.”

Rendkívül fontos lenne tudnunk, hogy Balog Borbálát ki jelentette fel. 18. századi analógiák alapján megerősítettnek tűnik a szűkszavú forrás állítása, Borbála prostituált lehetett, aki ügyfeleit pénzüktől és holmijaiktól is megszabadította. Talán valamelyik póruljárt férfi mártotta be? A gázsók szemében Balog Borbála paráználkodó, férjét hűtlenül elhagyó asszony volt, s az ő számuk-ra nem volt kérdéses ez az eset. Oda kell azonban figyelniük a vádlottnak arra a közlésére, hogy a férje hagyta el őt. A cigányok értékrendjében más megítélés alá eshetett mindez. De vajon mi-lyen logika szerint értelmezték a cigányok a férj és a feleség kapcsolatát? Inkább kérdezem, mint állítom: a cigány férfi viselkedését nem önmagában a hűtlenség, talán nem is a más férfiakkal teremtett szexuális kapcsolat gázsó észjárás szerinti elítélése moti-válta, hanem valami más? Szerepe lehetett-e itt valamilyen rituális szabálynak?

⁷² A korabeli peres eljárásról l. *Úriszék*. Bevezetés.; *Winkler, 1921 - 1927.*; *Bónis - Varga - Degré, 1961.* passim.

⁷³ Fordítását közli *Sugár, 1987.* 38. p.

Kecskeméten zajlott 1707-ben Czigány Panna pere, ebből is csak egy vallomástöredéket ismerünk. Papp Sámuelné vallo-mása: *“éjfélkor CzigányPanna...ment az o ágyához egy tizen-ötöd napi polyabéli leánygyermekét mellöle edgy teknocskébol kiben feküött fel emelvén megforgatta”*.⁷⁴

1711-ben Eger város bírósága előtt tanúkihallgatás Czigány Istvánné perében:⁷⁵

“Szucs Istvánné hiti Után Vallya, hogy Czigány Istvánné hideglelés ellen atta Szucs Istvánnénak az Nyálas fonalat, Nem egyebért. De Sem Solymot, Sem babot, hogy Czigány Istvánné fogatott volna, vagy más afféle bubajos Mesterségekre tanította volna, tagatta, és Sem Nem Látta, Sem nem tudgya kire ? Tanácsa Sincs benne.”

A nő férjét a korabeli egri források nevezték Kovácsnak és Lakatosnak is. Sugár István szerint azon cigányok közé tartoztak, akik 1687 (a vár visszavétele) után is Egerben maradtak és moha-medán hitről katolikus vallásra tértek.⁷⁶

Szűcs Istvánnét nem sokkal azelőtt ugyancsak perbe fog-ták⁷⁷. Az ő perében is említik a *“nyálas fonalat”*, amivel meg-mosta egy hidegleléstől szenvedő beteg szemét és száját. A tanú-vallomások szerint az érintettek attól tartottak, hogy nem hideglelés ellen való, hanem *“más ártalmas dolog”*. A sulyom al-kalmazása is az ő perében jön elő, az egyik tanú szerint Szűcsné *“babot, Szart és Solymot fogatott. Mi végre, nem tudgya.”*⁷⁸

A korai és későbbi varázslási, boszorkánysági pereknél is folyton felmerülő, mindmáig megoldatlan kérdés, hogy a cigá-nyokról fennmaradt pertöredékekből származó információknak van-e köze valóságosan a cigány néphithez, vagy csupán a környe-zet kihasználásának sajátos módját lássuk a boszorkányság, ör-döngösség mögött? Volt-e a cigányok hitvilágának magukkal ho-zott autochton vonása, vagy e tekintetben a paraszti értékekhez adaptálódtak?

A 18-19. századi források, valamint az újabb antropológiai és néprajzi kutatások azt bizonyítják, hogy a cigányasszonyok (rit-kámban férfiak) varázslása, főképpen pedig jóvendőmondása lega-lább annyira tervszerű megélhetési mód, mint amennyire a hiedel-mek visszatükrözője. A 18. századból már sok olyan peres iratot ismerünk, amelyekből rekonstruálni tudjuk, hogy a cigányasszo-nyok miként szervezték meg a javak megszerzésének a jósláshoz, kártyavetéshez kötődő formáit, a korai időkből azonban nincse-nek hasonlóan részletes adatok.

⁷⁴ Iványosi - Szabó, 1996. 206. p.

⁷⁵ A magyar nyelvű szöveget közli Sugár, 1987. 54. p.

⁷⁶ Sugár, 1980. 202. p.

⁷⁷ Sugár, 1987. 53. p.

⁷⁸ A sulyom vízinövény, egyéb nevei: vízi dió, vízi mogyoró, vízi geszte-nye, jezsuita dió. Nyersen és fozve is eheto. Vö. Sugár, 1987. 54. p.

A 18-20. századi perек, valamint a modern empirikus kuta-tások azt is kétségtelenné teszik, hogy beszélhetünk sajátos cigány hiedelmekről, ilyen pl. a beás cigányoknál a három sorsmadár, az oláh cigányoknál a mulo. A halottak visszajáró szellemében való hit a kárpáti cigányoknál is megtalálható, egy reformkori perben találkoztunk majd vele, a 18. század előtt azonban nincsen nyoma. Az útleírások beszámolnak viszont különleges vallásról.

A cigány közösségek belső szerveződésének, s a hétköznapi élet szokásainak történetéről jelenleg még rendkívül keveset tudunk, különösen csekélyek az ismereteink a vallásról. A cigányok múltbeli vallási életéről szólva, az adatok szűkössége miatt több-nyire beérjük sommás megállapításokkal: közömbösebbek voltak a vallás iránt, illetve alkalmazkodtak a környezetükhöz. Pedig a 17. század végén az úti beszámolók szerint még létezett valamilyen egyedinek mondható “cigány vallás”.

Jacob Tollius németalföldi utazó 1687-ben arról írt, hogy a Magyarországon, Erdélyben és a Balkánon élő cigányoknak külön-leges szokásaik, erkölceik és nyelvük van, vallásukról is szót ejt: *“Görög vallásúaknak állítják magukat, amikor a keresztények uralma alatt vannak, egyébként pedig pogányok, vagy – aho-gyan mondani szokták – vallás nélküliek: nincsenek ugyanis istenszobraik. Tisztelnek azonban egy istenséget, de pogány szokás szerint.”*

Autochton cigány hitvilág meglétére utal Eduard Brown angol utazó 1669. évi útleírása is. Szerinte a cigányok *“lábukát és kezüket az alkanna⁷⁹ nevu növénnel vörösre festik, mivel a hideg és zord időjárás ellen hatásosnak képzelik. Az asszonyok némelyike még a haját is befesti”*.

A 16-17. századból ismert peres szövegek alapján úgy tűnik, hogy a cigányok hiedelmei nem különböztek a nem-cigányokétól. Ebből azonban nem vonhatunk le különösebb következtetéseket, s be kell vallanunk, hogy a kultúraátvétel kérdésében nem tudunk döntésre jutni. Mérlegeljük a lehetséges szempontokat, általánosítás nélkül!

A 16-17. századi és a későbbi forrásokból is határozottan látszik, hogy a gázsók nem tudtak közel férközni a cigányok szel-lemi életéhez, érzelmeihez, s igazából nem is törekedtek erre. Csak akkor igyekeztek beavatkozni, amikor önmaguk értékrendjéhez akarták a cigányokat hasonítani. Ez elsősorban az együttélés hét-köznapijait befolyásoló életmódra és magatartási mintákra terjedt ki, s nem közvetlenül történt, hanem a vajdák bevonásával. A cigányoknak a gázsókkal való érintkezést kevésbé érintő erkölcei és szokásai a sátrakon és kunyhókon belül maradtak. A magyar-orosz cigányok identitását a 16-17. században alapvetően a rugalmassági technikák határozták meg, de intim dolgaikba nem engedtek bepillantást, e tekintetben egyöntetűen elzárkózás jellem-zett csaknem minden kárpáti közösséget. Öntörvényű szokásai-kat és erkölceiket szigorúan védték, a kívülállók nem is tudtak többet megállapítani kultúrájukról, minthogy különleges.

A mentalitás, a hiedelmek, a szokások megítélése attól is függ, hogy a cigányságot

79 Latin: *alkanna tinctoria*. Magyar: *báránypirosító*. Az érdeslevelűek csa-ládjába tartozó, április – júniusban virágzó, azürkék, illetve liláskék virágú növény. Karószerű gyökértörzsének barna színu kérge sötétpiros festék-tartalmú. Foként homokos puszták gyepterületein és homoki réteken fordul elő.

bevándorlás útján keletkezett, szegmen-táris szerveződésű csoportokból álló, különleges etnikai kisebbség-nek, vagy a Balkánon és a Kárpát-medencében gázsók lesüllyedé-sével létrejött sajátos szociális arculatú csoportokból álló, periféri-kus képződménynek tekintjük-e, amelyeket a cigány név és a ha-sonló kulturális stílus köt össze. A magam részéről úgy vélem, hogy mindkettővel számolnunk kell.

A források alapján nem kétséges, hogy a cigánynak nevezett emberek már a 16-17. században sokféle, sőt egymástól sok min-denben élesen különböző élethelyzetekben és csoportszerve-ződési formákban jelennek meg és más-más történelmi utat járnak be.

A Havasalföld és Szerbia felőli bevándorlás ténye nem vitat-ható, miként az sem, hogy a cigányok egy része a török hadsereg-gel, illetve a török hadsereg nyomában jelent meg Magyarorszá-gon. Ugyanakkor számos tényező utal arra is, hogy – főként a 17. században, amikor megnövekedett az egzisztenciát veszített, bi-zonytalan helyzetű rétegek aránya – a cigányok összekeveredtek a magyarországi társadalom egyéb periférikus rétegeivel, sőt a 16-17. században lesüllyedt gázsókra is ráragadt a cigány név.

Arra, hogy a boszorkányság szélesen értelmezett fogalmába bevonható perszövegekben pontosan milyen identitású cigányok-kal találkozunk, nem, vagy csak részlegesen adható felelet. Az biz-tos, hogy nem lehet általános következtetésekre jutni. A cigányok világképének, viselkedésének eredetét a helyi társadalomban kell keresni, minden egyes pert egyedileg kell értelmezni a lokális adottságokkal összefüggésben.

A fentiekből adódóan nem tudunk válaszolni arra sem, hogy a 17. századi és 18. század eleji perszövegeket a kultúraátvétel em-lékeinek tartjuk-e, azaz a cigányok erős kulturális adaptációjaként értelmezzük-e ? Vagy pedig olyan – az angliai vándorcigányokhoz hasonló – csoportok mentalitását keressük bennük, akiknél nincs is értelme kultúraátvételtől beszélni, hiszen koráb-ban maguk is gázsóként léteztek, tehát gázsó szokásokat őriztek, de periféri-zálódásuk következtében, cigánnyá válva, a gázsó értékeknek spe-ciális értelmet adtak ? Mindkettőnek szerepe lehetett, de a kuta-tások mostani szintjén nem tudjuk, hogy mikor melyiknek tulaj-donítsunk nagyobb súlyt. A bevándorolt és a helyben keletkezett cigányok között lényeges különbségek lehettek – pl. a gyógyí-tásban és a növényismeretben szerzett tapasztalatokban –, de a kétféle kulturális attitűd nem választható külön.

A cigányok és gázsók közötti különbségek kontextusában adódik néhány további fontos szempont is. Az egyik a természet-tel való bánásmód technikájának cigányok és nem-cigányok kö-zötti különbsége, ami nem csupán az életmódban, hanem a hiede-lemvilágban és a vallási képzetekben is megmutatkozhatott, de források hiányában nem tudjuk leírni a mibenlétét. Az ilyen kér-désfeltevéseknél mindig beleütközünk abba az áthághatatlan aka-dályba, amit a cigányság írásbeliségének hiánya jelent.

Ugyanakkor van ennek a problémának egy másik oldala is. A népi képzeletvilág az érintkezés kétirányú csatornája is, ahol oda-vissza ható csere zajlik, főként azokon a helyeken, ahol gá-zsók és cigányok tartós együttélése figyelhető meg. A boszorkány-ságról, varázslásról közölt adatok mind olyan területről származ-nak, ahol bizonyíthatóan hosszabb ideje éltek együtt cigányok és nem-cigányok. Az adatok kronológiájából úgy tűnik, hogy ezeken a helyeken a 17. század második felében lett erős a szellemi köze-ledés, amit az akkulturációs

folyamat jeleként értelmezhetünk.

Bibliográfia

- A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban.* A bevezetést írta, a dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Mezey Barna, Pomogyi László, Tauber István. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1986.
- Albert Erno:* Adatok a háromszéki cigányokról és költészetükről. In: Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Bódi Gábor. Salgótarján, 1993. 151-173. p.
- Bal Jeromos:* A Szapolyaiak viszonya a Szepességhez. In: Szepes Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XII. (1909) Szerk.: Kalmár Elek. 48-64. p.
- BAYER, Vladimir:* Ugorov z davlom. Procesi protiv arobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj. Zagreb (Tree neizmijenjene izdan-je), 1982.
- Bónis György - Varga Endre - Degré Alajos:* A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bp. 1961.
- Borosy András:* Pes-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638-1711. III. 1681-1697. Bp. 1985.
- Bruckner Gyozo:* A Szepesség zsarolói a XVI. század első felében. In: Közlemények Szepes Vármegye Múltjából V. (1913) 26-36. p.
- COLOCCI, A.:* Gli Zingari. Torino, 1889.
- Corpus statutorum Hungariae municipalium.* A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI-XVIII. sz.-ból. Összegejtették: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. I-II./1-2., III., IV./1-2., V./1-2. köt. Bp. 1885-1904. Monumenta Hungariae juridico-historica.
- Csűrös Ferencz:* A Debreczeni Diarium. Harmadik Közlemény. Történelmi Tár, 1910.
- Debrecen története.* I-II. Szerk.: Szendrey István-Rácz István. Debrecen, 1981-1982.
- Demkó Kálmán:* A felső-magyarországi városok életéről a XV-XVII. században. Bp. 1890.
- Demkó Kálmán:* A lőcsei városi levéltár legrégebbi okmányai 1600-ig. Századok, 1880. 609-613. p.
- Demkó Kálmán:* Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1914. 210-233., 423-441., 573-638. p.
- Demkó Kálmán:* Lőcse levéltárának regestruma. Századok, 1884. 179-181. p.
- Demkó Kálmán:* Lőcse története I. Lőcse, 1897.
- Erdos Kamill:* Cigány-törvénysek /Romani-Kris/. Néprajzi Közlemények, 1959. 1-2. 203-215. p.
- Farkas Sándor:* Csepreg mezőváros története. Bp. 1887.
- FRASER, Sir Angus:* A cigányok. Osiris Kiadó. Bp. 1996.
- Hajnöci Iván:* Lőcse város büntető eljárása főbenjáró ügyekben. In: Közlemények Szepesvármegye Múltjából III. (1911), 61-64. p.
- Heiczinger János:* Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 12. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978.
- Hogye István:* Adatok a Zemplén megyei cigányság XVII-XVIII. századi történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 22. Miskolc, 1984. 39-47. p.

- Iványosi-Szabó Tibor*: A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591-1711). Kecskemét, 1996. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Forrásközlések I.
- Iványosi-Szabó Tibor*: Adatok a cigányok kecskeméti történeteéhez (1596-1850). In: Bács-Kiskun Megye Múltjából XII. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1993.
- Jakab Elek*: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Bp. 1888.
- Kemény Lajos*: Kassa város levéltárából. Történelmi Tár, 1892. 378-381. p.
- Kiss András*: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI-XIX. századi történetéhez. Korunk, 1990. 7. 888-896. p.
- Klaniczay Gábor - Kristóf Ildikó - Pócs Éva*: Magyarországi bo-szorkányperek. 1-2. Bp. 1989. MTA Néprajzi Kutatócsoport. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye 1.
- Komáromy András*: Az erdélyországi királyi könyvekből. Történelmi Tár, 1911. 220-247. p.
- Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásai-ba és irodalmába I. Bp. 1970.
- Magyarországi török kincstári defterek 1543-1639*. Ford.: Ve-lics Antal. Bev.: Kammerer Ernő. I-II. Bp. 1886-1890.
- Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Bp. 1954.
- Mészáros László*: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez (16. századi szövegyadatok). Századok, 1976. 474-489. p.
- Nagy Pál*: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kiadja a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.
- Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. I. Band. 1380-1516. Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. Herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1880.
- Schram Ferenc*: Magyarországi boszorkányperek 1529-1768. I-III. Bp. 1970-1982.
- Sugár István*: Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben. Bp. 1987.
- Székelly Oklevéltár*. Új sorozat. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József, a III. kötetből még Tüdős S. Kinga. I. k. 1569-1591. Bukarest, 1983. Kriterion.; II. k. 1591-1597., Bukarest, 1985. Kriterion; III. k. 1598-1600. hn. 1991. Európa-Kriterion.
- Szilády Áron - Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történeteéhez Magyarországon. I-II. Pest, 1863. Török-magyar kori történelmi emlékek I-II.
- Thallóczy Lajos*: A cigányok szervezete történetéhez. Magyar Történelmi Tár, 1878. 704-705. p.
- Thaly Kálmán*: A cseszneki vár cigányai (Czigány-diplomák a gr. Esterházy-család levéltárából). Történelmi Tár, 1884. 568-578. p.
- Thaly Kálmán*: Adalék a magyar cigányok történetéhez. Magyar Történelmi Tár, 1880. 607-608. p.
- Tóth Péter*: Cigányok a Kárpát-medencében a XVIII. században. In: Történelmi és néprajzi tanulmányok. Szerk.: Újváry Zoltán. Debrecen, 1994. 45-57. p.
- Úriszék. XVI - XVII. századi perszövegek*. Szerk.: Varga Endre. Bp. 1958.
- WAGNER, Carolus*: Analecta Scepusii sacri et profani I-IV. Bécs-Pozsony-Kassa, 1773-1778.
- Weber Samu*: Büntények és büntetések. Történelmi Tár, 1889. 627-633. p.
- Winkler János*: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás, 1526-1848. I-II. Pécs, 1921-1927.

WINSTEDT, E. O.: Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century. Journal of the Gypsy Lore Society 3. soro-zat, 11 (1941), 49-58. p.